

मराठवाडा साहित्य परिषद-पुष्प १ ले

मराठीची कहाणी

(मायबोलीची कहाणी)

नगर वाचनालय सातारा
लेखक

संगणिकीकृत

प्रो. ना. गो. नांदापूरकर

किंमत दीड रुपया

सातारा

प्रकाशक :

अ. अं. कुलकर्णी
कॉटिनेंटल् प्रकाशन
१९६६
१९ सदाशिव, पुणे २

(या आवृत्तीखेरीज इतर सर्व हक्क लेखकाकडे)

मुखपृष्ठावरील चित्र : दीनानाथ दलाल यांचे आहे.

मुद्रक :

स. रा. सरदेसाई, बी.ए., एल्.एल्.बी.
नवीन समर्थ विद्यालयाचा
'समर्थ भास्त' छापखाना,
४१ बुधवार, पुणे २

कहाणिलेखकाचे दोन शब्द

गुणाच्या गुणी जनांनो, मराठीच्या मोहनांनो, रसिकतेच्या रंजनांनो, मी मराठीची कहाणी कां लिहिली तें सांगतो, एका.

मराठी आपली मायाळू मावली, सगळीं सुखें तिच्या पावलोपावलीं, आपल्या कवींनीं तिचीं गाणीं गायिलीं, तिच्या चरणीं आपली वाणी वाहिली. त्यांनीं मराठीची विविध परीनें आरती केली, आपली विखंड कीर्ति केली. त्यांत लहान मोठे होते, सरस निरस होते; पण सर्वांचें दैवत एक 'मराठी'च होतें. अशा मराठी कवींची आठवण करावी नि मराठीची सेवा करावी. पण अज्ञानाचा वेढा पडला, मधीं मराठमोळा सांपडला. दहापांच मुखंड कवि सोडले, तर इतर सारे विस्मृतींत पडले. भावे आदि विद्वानांनीं मार्ग काढला आणि विस्मृतीचा बांध फोडला.

मराठीचा निवास सर्वांच्या मुखीं; तिच्या कवींचे नग असावे त्यांच्या बोटीं नखीं. थोरा मोठ्यांनीं नथ, गळसरी केली, वर आपल्या कलेची कुसरी केली, मराठ्यांच्या आनंदाची उजरी झाली. थोराचें काम थोरांना शोभे, त्यांच्या दारीं इंद्राचे ऐरावत उभे. दरिद्र्याचें घर चंद्रमौळी, सदाच त्याची रिती झोळी. दरिद्र्याचा संसार उसनवारीचा अन् भर दो प्रहरींचा. दरिद्र्याला नथ गळसरी कुठली ? कष्टाच्या भर्तींत उसनवारी आटली, तिची मुदी केली, वर मराठीची नाममुद्रा ठोकली अन् मराठमोळ्याच्या बोटांवर घालावी म्हणून ही घडण झाली.

वागण्या वागण्याची रीत वेगळी, सांगण्या सांगण्याची रीत वेगळी नि नगा नगाची घडण निराळी. कहाणीची जात अचपळ भारी. ती लहानांच्या मनीं वसतें, तरुणांच्या कार्नीं लागते आणि म्हातान्यांच्या ओठांवर नाचते. थोरांचे पंथ थोर, त्यांचे ग्रंथ थोर. त्यांच्या-

पुढें माझ्या कहाणीची काय कथा ? पण कहाणी ऐकतां येतें उठतां बसतां. पहिल्यानं ही कहाणी येथील मराठी वर्तमानपत्राच्या संपादकांनीं ऐकली नि आपल्या पत्रांतून साऱ्या मराठवाड्यास ऐकविली. ती पुढें मराठवाड्यांतील मराठी-साहित्य संमेलनानें पदरांत घेतली नि आज महाराष्ट्रमंदिराच्या महाद्वारांत उभी केली.

हींत मराठीच्या जन्मापासून नाथापर्यंत मराठीचं कीर्तन केलं, अधीरतेनं तुकोबाचं दर्शन घेतलं. मनांत येतं आजवरच्या सगळ्या मराठी कवींच्या कहाण्या सांगाव्या अवघ्या मराठमोळ्यानं बसून ऐकाव्या. पण मी सांगणार कोण ? तिचीच वाणी न् तिचीच कहाणी. असेल तिच्या मनीं तर येईल तुमच्या कार्नी.

आणिक एक सांगणं सांगायचं अन् मागणं मागायचं. मराठीचं धन अनर्घामोलाचं, जगांतील कोणत्याहि भाषेच्या तोलाचं. आवडीची वेडी जाती, अगुणांत गुण दिसती, गारांत हिरे हंसती, घरांघरांत चिंतामणी गवसती. आपलं म्हणून फुगवून सांगत नाहीं, दुसऱ्यांचं म्हणून हिणवून दाखवीत नाहीं. पहा म्हणजे दिसेल, करा म्हणजे होईल. पण दुराभिमान सोडला पाहिजे, कार्याला कास कसली पाहिजे. मराठीची कहाणी, मराठ्यांची वाणी. हिच्या शब्दांची घडण मराठी, वाक्यांची चढण मराठी. माझं मागणं तें किती ? दाता देईल लक्ष्मीपति. मराठीची कहाणी चालो अवघ्यासांगार्ती. मराठीची कहाणी घरांघरांत नांदावी, मराठी जनता मराठीच्या भजनीं लागावी, तिनें मराठी कवींचें स्मरण करावें, त्यांचं ऋण फेडावं आणि मराठीचं लेणं नव्या नवलाईनं घडावं.

मराठीची कहाणी

मराठी माय ! तुझ्याच चरणीं.

—ना. गो. नांदापूरकर

पु र स्का र—

उस्मानिया विद्यापीठांतील मराठीचे विद्वान् आणि व्यासंगी प्राध्यापक श्री. नांदापूरकर यांनी ही “मराठी मायबोलीची कहाणी” लिहिली आहे. मुकुंदराजापासून तुकारामापर्यंतच्या मराठी वाङ्मयाचे दर्शन या पुस्तकांतील १९ कहाण्यांत, कहाण्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण भाषाशैलीने, प्रा. नांदापूरकर यांनी घडविले आहे. हे पुस्तक गद्यांत लिहिले असले तरी वस्तुतः ते गद्यकाव्य झाले आहे. प्रा. नांदापूरकर हे उत्कृष्ट कवि आहेत व त्यांच्या या गद्यकाव्यांत शब्दालंकारांचा आणि अर्थालंकारांचा अकृत्रिम आविष्कार झालेला आहे. मराठी भाषा आणि वाङ्मय यांचा सर्वसामान्य परिचय, इतक्या रसाळ भाषाशैलीने आजपर्यंत कोणीच करून दिलेला नव्हता. मोत्यासारख्या शब्दांनी, आणि छोट्या छोट्या वाक्यांनी मुकुंदराज, महानुभाव कवि, ज्ञानेश्वर, एकनाथ आणि तुकारामादि भाषाप्रभूंच्या वाङ्मयाचे वैभव प्रा. नांदापूरकरांनी रमणीय रीतीने दाखविले आहे. व ते दाखवितांना स्वतःचे भाषा-वैभवहि प्रकट केले आहे.

नंदराजाच्या “रुक्मिणी स्वयंवरा”चे त्यांनी अधिक वर्णन करावयास हवे होते असे वाटते. कारण काव्य या मात्याने मराठीतील कोणतेच “रुक्मिणी स्वयंवर” त्याची बरोबरी करण्यास समर्थ होणार नाही अशी त्याची योग्यता आहे.

रामदास व तत्कालीन व तदनंतरच्या भाषाप्रभूंच्या कहाण्या प्रा. नांदापूरकरांनी त्वरित लिहाव्या अशी इच्छा प्रत्येक वाचकाला हे पुस्तक वाचून होईल. मॅट्रिक किंवा कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना हे पुस्तक उपेयुक्त व अनेक दृष्टींनी अभ्यासण्यासारखे झाले आहे.

कहाणीची पाहणी

मायबोलीची कहाणी, नवलाईची बोलणी, करावी कोणी, मोंग-
लाईतल्या नांदापुरकरांनी.

भले भले नांदापुरकर, तुम्ही कलमबहादर, सांगितली कहाणी
मनोहर। आमच्या मराठीची. तुमची कहाणी मनोहर, अगदी मधुर
मधुर, जशी खडीसाखर, वर्णावी कोठवर, तुमचे थोर उपकार, सर्व
जनांवर. असली कहाणी, कधी सांगितली नव्हती कोणी, तुमच्या
आळे मनीं, आणि आमच्या आळें कानीं.

आमची मायबोली, साक्षात् सरस्वतीची वेली, ज्ञानोबांनीं आमच्या
आंगणीं लावली, मुकुंदरायांनीं खुलविली, मानभावांनी फुलविली,
चोखोवानें रंगविली, नामा शिष्यानें शिपली, जनांबाईंनी भाकर घातली,
मुक्ताबाईनें ओठीं लावली, मुक्तेश्वरांनी चेतविली, तुकोबांनी पालवली,
रामदासांनी जोगविली, रघुनाथ-वामनपंडितांनी सजविली, अशी
डौळानें, धाटानें, तोऱ्यानें चालली, वाढली, गरजली, वर गगनाला
जाऊन भिडली, खालीं खोल पाताळांत पाय रोवून बसली,—असली,
असली ही आमची मायबोली, हिला भीति कसली ? बोला जयजयकार,
मायमराठीचा जयजयकार, तोच तुमचाआमचा जयजयकार.

कहाणी म्हणजे आमचा पंचप्राण, आमचें मूळ जीवन, आमचें
खरें धन, आमचें कोळें भोळें मन.

दर श्रावणांत यायची, भेटायची, राहायची, आमच्या पाठीवर मम-
तेचा हात फिरवायची, धीर द्यायची, गोड बोलायची नि मग जायची
पण कधीं नाहीं चुक्यायची.

पण हाय हाय, आमची कहाणीमाय, न कळे झालें काय,
दिसेनात तिचे पाय, पुष्कळ रडलीं धाय धाय, सुचेना कांहीं उपाय.

तोंडचं पळालं पाणी, तों आमची कहाणी राणी, झाली 'वत्सला-
वहिनी', नव्या थाटमाटांनी, आमच्या 'संदेश' भाउर्जोनी, आणली
बहुमानांनी, पाहिली सर्वांनी, आनंद त्रिभुवनी, उत्साह दाटला मनी,
उल्हास भरला जनी, जयजय कहाणी राणी.

पहा कहाणीचा थाट, हिचा पैठणी घाट, काय मजा कोण ऐट,
हिची वीण किती दाट, हिचे भरजरी काठ, सूतपोत बळकट, शोभा
दिसे प्रकट, म्हणून करा चटपट, लेऊन चला वाट धीट.

ही मायबोलीची कहाणी, नीट कराल पाहणी, तेव्हांच कळेल
करणी, ही नांदापुरकरी जुळणी, चाखा मराठवाड्याचें पाणी,
जागजागी म्हणीच म्हणी, थोर थोर संतांची वाणी, शिलालेखांतल्या
हिरकणी, ग्रंथोग्रंथीच्या वचनी, भरली ठासून ही कहाणी, झाली मन-
तोखणी, बोला जय कहाणी.

चंपूचूर्णिका, चटक लाविली लोकां, मेवा अति सुरस देखा,
पोटभर चाखा लोकहो.

पुणे
वैशाख, व. १०१६९ }
१९१९।४७

—दत्तो वामन पोतदार

परिचय

मराठवाडा हा 'आद्य महाराष्ट्र' समजला जातो व मराठीची जोपासना व वाढ ही आरंभी मुख्यतः मराठवाड्यांतच झाली. ज्ञानेश्वर, रामदास, एकनाथ इ. मराठी शारदेचे मानकरी या मराठवाड्यांत होऊन गेले. तोच मराठवाडा राजकीयदृष्ट्या महाराष्ट्रापासून दूर गेल्यामुळे ती परंपरा टिकवू शकली नाही. सत्तेचा अभाव व अज्ञान या दुहेरी पेंचांत मराठीची प्राचीन परंपरा येथे टिकू शकली नाही.

अशी परिस्थिति असली तरी प्रतिभेची प्राचीन ज्योत अद्याप मराठवाड्यांत तेवंत आहे. तिची जोपासना व वाढ करण्यास मराठवाड्यांत भरपूर वाव आहे. सरकारने हें कार्य न केले तरी जनतेने तें आस्थेने करणे अवश्य आहे. मराठीची जोपासना व वाढ मराठी बोलणारांनी केली पाहिजे. हा प्रयत्न संघटितरीत्यां आजच्या विज्ञानयुगांत होणे अवश्य आहे. अशा कार्याचा संघटित प्रयत्न मराठवाडा साहित्य परिषदेकडून थोड्या प्रमाणांत होत आहे. जनतेने सक्रिय सहानुभूति दाखविल्यास या प्रयत्नास पुष्कळच यश येईल अशी आशा आहे.

प्रयत्नाचें पहिलें पाऊल म्हणून उस्मानिया विद्यापीठांतील विद्वान् प्राध्यापक श्री. नारायणराव नांदापूरकर, एम्. ए. यांनी लिहिलेली 'मराठीची कहाणी' आम्ही प्रकाशित करित आहोंत. तिचें सर्व महाराष्ट्रीय जनतेकडून स्वागत होईल अशी आशा आहे. प्रा. नांदापूरकर हे आरंभी कवि म्हणून मराठवाड्यांत प्रसिद्धीस आले. त्यांचें 'वाग्विलास' हें काव्याचें पुस्तक सर्वांच्या माहितीतलें आहे. त्यानंतर मराठीच्या अध्यापनाचें कार्य औरंगाबादेस करित असतांना फारसें काव्य किंवा लिखाण त्यांनीं लिहिलें नाही. त्यांची बदली नंतर हैदराबादेस उस्मानिया विद्यापीठांत झाली त्या वेळेपासून त्यांनीं लेखनाला पुन्हा आरंभ केला. हें लेखन पद्य नसून गद्य-स्वरूप जरी असलें तरी तें किती पद्यमय आहे हें वाचकांना या पुस्तकावरून कळेल. ते सध्यां पीएच्. डी. सार्ठी मराठी निबंध लिहित असून तो यथाकाल प्रकाशित होईल, अशी आशा आहे.

पुढील प्रकाशनाला मदत होईल असें या पुस्तकाचें जनतेनें स्वागत केल्यास मराठीची अभिवृद्धि झाल्याशिवाय राहणार नाही अशी खात्री वाटते.

मराठीचा जन्म

आई, आई, आम्हांला तुझी कहाणी सांग ग.। काय सांगूं. बाळांनो, माझी कहाणी किति, तुमची अल्पमति; कोणाला रुचायंची नाही; रुचली तर पचायची नाही. ऋषींचे कुळ अन् नदीचे मूळ तसेच भाषेचेहि मूळ कोणी पाहूं नये; पाहिले तर बोलूं नये. मग माझी कसली कहाणी। बरं बरं सांगत्यें ऐका.

फार जुन्या काळची गोष्ट. गंगामाई वहात होती, कृष्णाबाई गात होती, वारा नाचत होता अन् रानचीं झाडे डुळत होती. नगरे ऐश्वर्यात लोळत होती अन् गांवे धुळीत खेळत होती. इतक्यांत चहूंकडून आभाळ झांकाळून आले. काळ्या ढगांची नभांत दाटी झाली. कांहीं ढग पूर्वेकडून आले, कांहीं पश्चिमेकडून आले, कांहीं उत्तरेकडून उतरले तर कांहीं बऱ्याच काळापासून आभाळांत रेंगाळत होते. जवळचे माणूस ओळखूं येईना इतका अंधार पडला. पाहतां पाहतां दिवसाची रात्र झाली; चहूंकडे अंधाराचा समुद्र पसरला. त्यांत वरून मेघांचा गडगडाट अन् विजांचा चमचमाट मिसळला. पावसाला आरंभ झाला. सर्रीवर सरी येऊं लागल्या. थोड्याच वेळांत जिकडे तिकडे पाणीच पाणी झाले. ओढे फुगले. नद्या भरल्या. तळीं फुटलीं. डोंगर

विरघळून जाण्योची वेळ आली. सगळी पृथ्वी बुडून जाते कीं काय असें वाटूं लागलें. लोक त्रस्त झाले. कित्येकांच्या तोंडचें पाणी पळालें. कित्येकांच्या मर्नांचें धैर्य गळालें. जनलोकांनीं धावा केला. देव पावला. देवाजीनें पाहिलें. लोकांनीं गायिलें. मेघांची पांगापांग झाली. कांहीं मेघ डोंगरावर उतरले; तेथून दऱ्याखोऱ्यांत शिरले. कांहीं मेघ अरण्यांत फिरले ते तेथेंच विरले. कांहीं पश्चिमेस गेले ते समुद्रास जाऊन टेकले. कांहीं देशांत घुसले ते तेथेंच बसले. देवाची करणी अन् नारळांत पाणी म्हणतात त्याप्रमाणें देवानें कांडी फिरविली; मेघांचीं वेगळालीं कुळें झालीं. कांहीं मेघ राजक झाले; कांहीं भाज झाले. कांहीं अभीर झाले; कांहीं प्रमार झाले. कांहीं मल्ल झाले, कांहीं भिल्ल झाले. कांहीं सोमक झाले कांहीं सोळंक झाले. कांहीं शंक झाले; कांहीं अश्मक झाले. कांहीं आर्यक झाले; कांहीं द्रवीड झाले. सगळ्या मेघांचीं अशीं वेगळीं कुळें झालीं, महाराष्ट्रभर पसरलीं.

मेघकुळें वसलीं. धरणी माता हंसली पण वीज नाही दिसली. देवाला वाटलें विजेलाही येथें आणावें. आकाशांत मेघ असतां वीज मेघमंडळांतच होती. कधीं कडकडत होती, कधीं धरपडत होती. कधीं चमकत होती, कधीं धमकत होती. कधीं नाचत होती. कधीं हांसत होती. कधीं सरळ प्रळत होती, कधीं वांकडी वळत होती. तिला आतां मुईवर यावें लागलें.

देव म्हणाले, वीजबाई ! वीजबाई ! तुला कोणतें रूप देऊं ?

वीज म्हणाली, ज्यांच्या संगतीत मी राहिल्यें, दुःख कष्ट साहिलें, त्या माझ्या लोकांत मला नेऊन सोड. मला रूपाची आवड नाही, गुणांची आवड आहे. माझ्या लोकांच्या वाणीवर मला वसूं दे.

देव म्हणाले 'तथास्तु.'

इकडे देवाचें आणि विजेचें हें बोलणें चाललें होतें अन् तिकडे

निरनिराळ्या कुळांची बसायची गडबड चालली होती. देवानें या गडबडीची संधि साधली; चटकन् त्या गोंधळांतून एक मूर्ति उत्पन्न केली. काय तिचें रूप अन् किती तिचें तेज ! एका डोळ्यांत सूर्य, एका डोळ्यांत चंद्र, कपाळीं अरुणाचा पट्टा अन् शिरावर वरुणाच्या जटा. दांतांत सगळ्या तारकांनीं वसती केली. बुबुळांत निळ्या काळ्या नभानें विसांवा घेतला. भुवयांच्या ठिकाणीं इंद्रधनुष्य लपलें. एका गालावर उषा हंसूं लागली, एका गालावर संध्या दिसूं लागली. मोहक बांध्याची अन् अचपळ गतीची. मूर्ति लहान पण कीर्ति मोठी. असें तिचें तें मनोहर रूप पाहून सगळ्या लोकांना आनंद झाला. तिचे भक्त होऊन लोक नाचूं लागले. सारा देश गजबजून गेला.

देवानें तिच्यासाठीं महाराष्ट्राचा पाळणा केला. त्यावर आपल्या कृपेचा चांदवा केला. त्याला सद्य आणि सातपुड्याचीं खेळणीं लटकाविलीं. चांदव्याच्या भंवतीं वनश्रीची झालर. कृष्णागोदा यांचा गोफ विणून पाळण्याला हलविण्यासाठीं दोरी केली. इकडून माता-पुरवासिनी रेणुका आली; इकडून तुळजापुरची आई भवना आली. त्यांनीं पाळणा म्हणाला. साधुसंतांनीं तिचें नांव 'मराठी' असें ठेविलें. बाळांनो, हीच तुमची माय मराठी — आमची कहाणी थोडी. तिची अवीट गोडी.

ही कहाणी ऐकल्यानें काय होतें ? अंगीचा आळस जातो. कर्तृत्वाचा कळस होतो. मोठ्यांचा दुरभिमान जातो. लहाना अंगीं स्वाभिमान येतो. देशाचें दारिद्र्य दूर होतें. काशीची कावड रामेश्वराला जाते. गंगथडीचा हुरडा काबुलांत भाजतो. काबुलेचा मेवा परसांत पिकतो.

आमची कहाणी लहान, तुमची हरो भूक तहान. जा, आतां निजा बरं, बाळांनो ; मी उद्यां दुसरी गोष्ट सांगेन.

मराठीचें बालपण

२

या रे भानुभास्करांनो, दिनु-दिनकरांनो, सख्यासुकुमारांनो, तुम्हांला मी आज मराठीच्या बाळपणाची गोष्ट सांगत्यें. मराठीचा जन्म झाला. लोकांनीं हर्षाचि हुडे उभारिले, वर्षाच्या गुढ्या लावल्या. नद्या समुद्रांत कालवल्या. डोंगरांनीं चवघडे वाजविले. ओढ्यांनीं सनई वाजविली. हिरवळीनें पायघड्या घातल्या. धरणीमातेनें साज केला. आभाळानें मांडव घातला. क्षितिजानें त्याला झालर लावली. वनश्रीनें रांगोळी काढली. झाडवेर्लींनीं फळें फुळें आणलीं. वाऱ्यानें दवंडी पिटली 'मराठी आली', 'मराठी आली'. गांवच्या गांवकऱ्यांना आनंद झाला. पाटलांनीं चावडीवर रामराम घेतले. पांड्यांनीं देशाचा पट्टा करून दिला. वेसकरानें खुळखुळा वाजविला. जोशानें पत्रिका लिहिली. वाण्यानें साखरपानें वाटलीं. जनलोक म्हणूं लागला 'आमची मराठी आली', 'आमची मराठी आली'.

कशी आली ? काय आली ? काय नेसली ? काय पांघरली ?

नव्या मनूची पहांट झाली. नव्या दमानें धमकत आली. जुनें सोनें अंगावर घाली, नवीं पेंवे उघडीं केलीं. महाराष्ट्रीनें दौरा भरला, प्राकृताची अंगी ल्याली. अपभ्रंशाची कुंची घाली. कानडीचे कसे केले.

तेलंगीचे गोंडे लावले. संस्कृताचें बाळसें अंगावर खेळतें. संस्कृतीचें वारें मनांत घोळतें. दिसामासा वाढूं लागली. एकेक गुण काढूं लागली. लोकांचें मन ओढूं लागली. पोर आतां उफाड्याची दिसूं लागली. साऱ्या महाराष्ट्राची हिनें अंगणओसरी केली. चहूंकडे हिची फेरी होऊं लागली. देशाचें दळण दळूं लागली; दळतां दळतां गाऊं लागली; गातां गातां काडूं लागली. वैन्याशीं भांडण भांडूं लागली.

ही बाळपणची कळी, मनानें मोकळी, गुणांनीं आगळी, सगळ्यांत सगळी अशी होती. दुडुदुडू चालायची, गुलगूल बोलायची, छटुछट्टू पळायची, मोठी मोहक खेळायची, हिला घोड्यावर बसून फिरण्याचा, अन् गोष्टी सांगण्या-ऐकण्याचा मोठा नाद. भीमथडची घोडी घ्यावी, तिला कृष्णाकाठची होटाळी घालावी, गंगथडीचा हुरडा सर्व देशभर खात फिरावें. कधीं वऱ्हाडांत बिऱ्हाड टेंकवावें, कधीं सव्वाद्रींत पारध करावी, कधीं सातपुड्यांत भटकावें, तहान लागली म्हणजे कोंकणांत जाऊन नारळांतील पाणी प्यावें. फिरून फिरून थकली, कुठें तरी टेकली म्हणजे ही गोष्टीची वेल्हाळ गोष्टी सांगे; अन् निरनिराळे खेळ खेळून करमणूक करून घेई. कधीं गुजरातीशीं कानगुज करी, कधीं उडियेसंगें उडया मारी, कधीं बंगालीशीं गौड बंगाल करी तर कधीं कानडीशीं 'अवडक चवडक दामाडू' खेळे; अन कधीं कधीं तेलंगीशीं 'रावे रावे तेलंगी, बसा बसा पलंगी' म्हणून पिंगा घाली.

हिच्या अंगांत अगणित कला भरल्या आहेत, डफ-तुणतुण्याची साथ घ्यावी, वीणामृदंगाची गत गावी, बैठकींत गंभीर बसावं, राजकाजांत तोळून बोलावं, सासुरवासिनीसह जपून चालावं, माहेरवासिनीसह हसावं खेळावं. मित्रामित्रांत विनोद करावा, पोरामध्यें नाचावं बागडावं, आज्ञाबाईच्या गोष्टी कान लावून ऐकाव्या. आयाबायांचीं गाऱ्हाणीं या कानानें ऐकावीं त्या कानानें सोडून घावीं. हिचे खेळ तरी किती !

पोरांसह वेगळेच खेळावे; पोरींसह वेगळेच खेळावे; थोरापोरांसह वेगळेच खेळावे आणि पोरांपोरीसह वेगळेच खेळावे.

बाळपणापासूनच ही आचारानें शुद्ध अन् विचारानें प्रबुद्ध आहे. अरुणोदर्या उठावं, शब्दांचा सडा घालावा. भक्तिनदींत आंघोळ करावी, शुद्धाचाराची रांगोळी काढावी, भावाचीं अक्षताफुलें घ्यावीं त अन् श्रद्धेनें भुपाळ्या गात गात देवदर्शनास जावें, विठामाईचें दर्शन घ्यावें, तिला तुळशी-मंजिरी वहावी, औढ्या नागनाथाचें दर्शन घ्यावें त्यालू बेल वहावा; वैजनाथाला फूल वहावें, घृष्णेशाला धोतरा अर्पावा, त्र्यंबकाला कमल वहावें, जोगाईला अक्षता वहाव्या, तुळजा भवानीला कवड्यांची माळ घालावी, मानापुरास पोत पाजळावा, महालक्ष्मीला गुलाल वहावा आणि जेजूरीच्या खंडोबावर भंडार उधळावा. असा हिचा प्रहाटेचा नित्याचा क्रम असे.

खुळखुळ वाळे हिच्या हातीं पायीं चाळे. दिवसभर ही कधीं गप्प म्हणून बसायची नाही. कधीं वाण्याच्या दुकानीं जाऊन गोण्यांची उलथापालथ करील, तर कधीं शेतकऱ्यासंगें शेतांत जाऊन औत धरील. कधीं तेल्याचा घाणा हाकायची, तर कधीं गुराख्याचीं गुरें राखायची. कधीं तांबोळ्याचीं पानें फेरायची, तर कधीं कुंभाराचा आवा भरायची. कधीं साळणीसंगें लुगडें विणायची, तर कधीं माळणीसंगें माळवें विकायची. कधीं जोग्याचा जोगवा मागे, तर कधीं जोश्याचें पंचांग सांगे. कधीं सोनाराच्या नळींत बसून आगींतल्या सोन्याची कळी खुलवायची, तर कधीं लोहाराच्या भट्टीवर धांव बसवून चाक घुसळवायची. अशीं अठरापगड जातींचीं कामें करायची. लटकेंच रुसायची, लटकेंच फुगायची. कधीं हंसायची, कधीं हंसवायची. कधीं खेळायची, कधीं खेळवायची. कष्टाच्या वेळीं हातभार लावायची, श्रमी जिवाचा घाम घुसायची. हिला आपपर नाही, हिला लहानथोर नाही. कोणताच

भेदभाव माहीत नाही. सगळ्या जाती सारख्या. मेघाचें पाणी काळ्या रानीं पिकली धरणी, भरल्या गोणी. गोणीचें धान्य कोणींहि खावें, त्याला सण नाही, वार नाही, लहान नाही, थोर नाही, महार नाही, पोर नाही; नदीचें पाणी कोणींहि प्यावें, त्याला सण नाही, वार नाही, लहान नाही, थोर नाही, महार नाही, पोर नाही. तशी ही मराठी सगळ्यांवर सारखीच मायेची पाखर घाली, शब्दांची साखर पेरी. हिच्या अर्थाची गोडी वानितां थोडी.

बाळपणापासूनच हिला लोकांची कळकळ वाटते. सगळ्यांचे संसार सुखाचे करावे, देशाचें दैन्य दूर करावें, म्हणून हिनें आपलें अमूल्य भांडार उघडें केलें. त्यांत सगळ्या वस्तु सांठल्या होत्या, कशाची उणीव नव्हती. मराठीचा वाण अन् जादूची खाण. कोणींहि यावें, कांहींहि घ्यावें. ज्यानें त्यानें आपली आवड पहावी, वस्तू उचलावी. वस्तूला मोल ठेवलें नव्हतें, भावांत घासाघीस नव्हती. जुनी वस्तु घ्यावी नवी घ्यावी; जुनीला उजळा घावा चकचकीत करावी, जुनीची मोडतोड नवीनें भरून काढावी. जुनी वस्तु नसल्यास नवीनच घडून घ्यावी. लोकांनीं वस्तु उचलण्याचा सारखा सपाटा चालविला. कोणीं विळे कोयते घेतले, कोणीं बोरू टांक घेतले. कोणीं थापी घेतली, कोणीं रापी घेतली. कोणीं नांगर घेतले, कोणीं वखर घेतले. कोणीं खांड, फरस, भाले घेतले, कोणीं मोती, मणि, घाणे घेतले. कोणीं घट, माठ घेतले, कोणीं घरडी, दुरडी घेतली. कोणीं व्यापार उदमाच्या वस्तु घेतल्या, कोणीं पोटापाण्याच्या वस्तु घेतल्या. कोणीं साधन घेतलें, कोणीं विखन घेतलें. कोणीं सर्व घेतलें अन् संसाराचें पर्व केलें, कोणीं वारलें घेतलें अन् संसाराचें सारलें केलें. अशी ही मराठी बाळा, सोन्याची शिळा, सुखाची वेळा. आमची कहाणी थोडी तिची अवीट गोडी. जा आतां निजा बरं, बाळांनो ! मी उद्यां पुढली कहाणी सांगेन.

पंडितांची पुंडाई आणि मराठीची माया :: ३

यारे सोन्या-सोनकुल्यांनो, चिमण्या-छकुल्यांनो, तान्हा-पाडसांनो, मी आज तुम्हांला मराठीची कहाणी पुढें सांगत्यें ऐका.

गुणाची गुणवंती, रसाची रसवन्ती, वयानें वाढली नांवारूपाने चढली. गांवच्या गांवकन्यांतून खेळतां खेळतां ती राजद्वारांत गेली, राजमंदिरांत शिरली. कुकूडच कूड कोंबडा ओरडला. राजाच्या राणीला ढवळा झाला. दासी बटकीला आनंद-झाला, आन्तेष्टांना हर्ष झाला, सोन्याचा दिवस उगवला. अनुभवी बायकांनीं दासींना सांगितलें 'राजाला बोलवा, राणीचे डोहाळे पुरवा.' इकडे राणीला न्हाऊंधुऊं घातलें, खाऊ पिऊं घातलें. राणीनें सोळा शृंगार केले; कपाळीं कुंकू लावले, डोळ्यांत काजळ घातलें, भांगांत गुलाल भरला, फुलांची वेणी घातली. राणी नवें नेसली, पलंगीं. राजा आला पलंगीं बसला. राणीचा हात धरून राजानें पुसलें 'देवीची इच्छा काय आहे? पक्वान्नें सांगा, पक्वान्नें करवितों, वस्त्रेपात्रे सांगा आतां आणवितों, शत्रूचें नांव घ्या त्यास धुळीस मिळवितों, मन इच्छील तें कोड पुरवितों.'

राणी बोलली "आपली मराठी, गुणांनीं गोपी, बोलायला सोपी. अवघ्या लेकरांची माय आहे, दुधावरली साय आहे. ती आपणास कधीं

विसरत नाहीं. ती शेतकऱ्यांचें शेत राखते तशी आपल्या भाल्याच्या पात्याचें पाणीहि चाखते. ती आंत बाहेर गोड, तिची आपली जन्माची जोड, ती तर संसाराला सुघड, तिचा कारभार उघड, मग तिला राजसभेंत मान कां हो नाहीं ? मला वाटतें तिला पालखींतून मिरवावें, नगरांतून फिरवावें, सिंहासनावर बसवावें.”

राणीचें बोलणं जाईचं फुलणं. जाईच्या फुलाचा सुवास मधुर; राणीच बोलणं मोहक, चतुर. राणीची गोष्ट राजाच्या मनाला आली. मराठी सिंहासनाची पायरी चढली.

राजाचें कृत्य पाहून पंडितांनीं त्रागा केला. जो तो पंडित म्हणू लागला “भ्रष्टाकार झाला, भ्रष्टाकार झाला. संस्कृत भाषा देवाची वाणी, मराठी भाषा गढूळ पाणी. हिला वेदाचा अधिकार नाही. व्याकरणाचा संस्कार नाही. हिला स्मृतींची ओळख नाही, शास्त्रांची पारख नाही. हिला उपनिषदांचा स्पर्श नाही, षड्दर्शनांचें दर्शन नाही. हीत ‘अयं घटः’ नाही, हीत ‘अयं पटः’ नाही. हिच्यांत पुराण नाही, हिच्यांत रामायण नाही. हिच्यांत भागवत नाही, हिला हरीकथा सांगवत नाही. हिच्यांत गायत्रीचा मंत्र नाही, यज्ञयागांचें तंत्र नाही. हिला ज्ञानाचा दारवठा माहीत नाही, हिला कर्माकर्माचा वरवंटा माहीत नाही. कालची पोर कानामागून आली, तिखंट झाली. हिच्यांत काव्याची कुसरी नाही, रसांची मंजिरी नाही. हिला नाटकाची नांदी माहीत नाही, प्रबंधांची बांधणी माहीत नाही. फार काय, हिला आचार नाही, विचार नाही, सोवळं नाही, ओवळं नाही. राजा ! ही स्त्रीशूद्रांची वाणी. हिला सिंहासनावर बसवून तूं महापातक करतोस, धर्म बुडवितोस, संस्कृति रसातळाला पोंचवितोस. आम्ही हिला मानीत नाही. आम्ही हिच्यांत अंधरचना करीत नाही.”

पंडितांचा राग खैराची आग. पंडितांचा राग गव्हाळ्याचा नाग, वैर विसरायचा नाही, दंश चुकायचा नाही. पण राजानें पंडितांच्या रागाकडे पाहिलें नाहीं. राजा बोले दळ हाले, पंडित खाती झाडपाले. राजानें प्रधानाला आज्ञा केली, आज्ञापत्रावर मराठीनें आपली मुद्रा केली. पाटीलपांड्यांना शेतांचीं लावणीपत्रकें लिहिण्यास सांगितलें, त्यांत मराठीनें मोत्यांच्या अक्षरांची लावणी केली. जनलोकांला मेस्तकें लिहिण्यास शिकविलें, त्यांत मराठीनें आपलें हस्तक पाठविले. टांकसाळेंत चाणीं पाडलीं, त्यांवर मराठीनें आपलीं पावलें काढलीं. राजानें दानपत्रें लिहिलीं, त्यांवर मराठीनें आपल्या झारींतून पाणी सोडलें. राजानें शिळा घडली, तीवर मराठीनें आपली रेघ ओढली. दगडावरली रेघ पुसतां पुसत नाही, मराठीचा संसार आवरतां दिसत नाही.

मराठीचा वेळ मांडवाला चालला, पंडितांनीं आकांडतांडव केला. आभाळाला भोक पाडतां येत नाही. चंद्राचा हरिण चोरतां येत नाही. पाण्याचा पर्वत करतां येत नाही. माणकांचा सैपाक रांधतां येत नाही. हें त्या पंडितांना काय माहीत ? त्यांनीं मराठीचा छळवाद मांडला. रीत्या तिरस्कार केला. जो तो म्हणे फट् फट् पापी चांडाळणी, दूर हो दूर हो. आमच्या वाणीला तुझा विटाळ होतो. तुझ्यानें आमचे आचार बुडतात, विचार दडतात. तुझ्यानें वर्णसंकर होतो. दूर हो, दूर हो, सोन्याची सुपली मोत्यांनीं गुंफली; पण पंडितांच्या डोळ्यांत कणासारखी सुपली. पंडितांच्या दुरभिमानामुळें घरींदारीं तद् पडले. बापलेकांत अबोला आला, मित्रामित्रांतून विस्तु आडवा जाईनासा झाला, नवराबायकोचें पटेनासें झालें. एकाचें तोंड इकडे तर एकाचें तोंड तिकडे अशी गत झाली.

पंडित पतीची मराठी बायको, याचें बोलणें तिला कळेना, संसाराचें सूत वळेना. पंडित म्हणाला, 'पानमानय.' बायकोनें पान आणून

ठेवलें. पंडित म्हणे, 'पाणि दद्यात्', बायकोनें पाणी आणून पुढें ठेवलें. पंडित सांगे, 'अनुरागं कुरु', अनसूया रागानें लाल झाली. पंडित विनवी, 'महिषी, मा, कुप्यस्व'. बायको म्हणाली, 'मेळं जिभेला हाड तरी ! मी म्हैस काय ? ही पहा मी माहेरीं चालल्यें.' पंडित म्हणाले, 'अयि सुंदरि आगच्छ'. बायको म्हणाली, 'आतां धन्य झाली. तुमची बुद्धि बारगळली. अहो, मी तुमची बायको आहे.' अशा प्रकारें कळत न कळत कलह होऊं लागले. पंडितांच्या संसारांत ब्रह्मघोटाळे माजूं लागले.

पंडितांनीं मराठीचा तिरस्कार केला; पण मराठीनें उलट त्यांचा सत्कार केला. तिनें पंडितांचें पाणी जोखून पाहिलें, पंडितांचे घाव हसून साहिले. पंडितांच्या वर्तनावरून तिनें ओळखलें कीं वठला वासा वांकतां वांकत नाहीं, किरणाचा दोर काततां कातत नाहीं. पंडितांचें गाणें जुनें नाणें, हाटांत कांहीं विकत नाहीं, कामांत कांहीं टिकत नाहीं. पंडितांची वाणी मोत्याची पाणी, पण त्यानें भांडें कांहीं भरत नाहीं, तहान कांहीं हरत नाहीं. पंडितपेरें पिकलीं बोरें, पण त्यांना कीड लागण्याचा संभव होता. पंडितपक्षी आकाश लक्षी; पण भुईवर त्याला उतरावेंच लागणार. यास्तव त्यांच्या घरब्याचा घाट काय ? संसाराची वाट काय ? आपल्या इतर लेकरांसह त्यांचा थाटमाट कसा राहिल ही चिंता वाटूं लागली. मराठी मावली सगळ्यांची सावली. अवघ्यांच्या सुखाची तिनें सोय लावली. अशी आपली मराठी मोठी मायाळू आहे. बरें, बाळांनो, जा आतां निजा, मी उद्यां पुढली कहाणी सांगेन.

मराठीची तपश्चर्या

: : : ४

यारे चिमण्या चकोरांनो, रामलक्ष्मणांनो, भीम-अर्जुनांनो, मी तुम्हांला मराठीच्या तपश्चर्येची गोष्ट सांगत्यें.

पंडितांनीं राग केला; मराठीचा त्याग केला, ग्रंथांतरीं मराठीला रीघ नाही मिळाला. देव-देवतांनीं माया केली, साधुसंतांनीं छाया केली, तेथें पंडितांनीं मात्र कांद्यांचें सरवण केलें; मराठीचें वाळवण मांडलें; पण देवाचं देणं तिथं काय उणं. गंगेचा ओव दो हातांनीं अडत नाही, हिमालय पर्वत फू म्हाटल्यानें उडत नाही. पंडितांवांचून मराठीचें काहीं अडलें नाही. घरींदारीं मराठी सारखी वाढूं लागली. साहित्याचा सोपान चढूं लागली.

राजानें मान दिला, जनांनीं कान दिला; मराठीनें खेळ केला. पंडित कुढत राहिले, मराठीचें तेज वाढत राहिलें. जो तो मराठींत रचना करूं लागला. नवें गीत गाऊं लागला. नवी रीत दावूं लागला. आजीबाईंनीं उठावें भुपाळी म्हणावी, पंढरीरायाला आळवावें. 'जेणें रसातलउणु मत्स्यरूपें वेद आणियले, मनु शिवक वाणियले, तो संसारसागरतारण मोहंतो रावी नारायणु': शंखासुरें वेद नेले, हरि मत्स्यरूप झाले, रसातळाचें भेदन केलें, तेथून वेद घेऊन आले. मनुचा मान केला,

शिवाची स्तुति केली. संसारसागरांतून तारणारे, मोहाला मारणारे, अशी लीला करणारे देव नारायण. असें आजीबाईंनीं गीत गावें. नित्य रमावें. मैत्रिणींनीं झोपाळ्यावर बसावें परोपरीचीं गाणीं गावीं, घोघरची रीत सांगावी. उखाणा घालावा, आहाणा घ्यावा. मुर्लींनीं फुगडी खेळावी वनांत, चाफ्याचें फूल खोवावें कानांत. सूनबाईंनीं अडून पण भीड न तोडून गुणगुणावें 'सासूचां सासरवास, नका करूं सासूबाई, चांफ्या-साठीं आली जाई.' पोक्त्या सवरत्या बायांनींहि कोणी रासन्हाण गावें, कोणी मासन्हाण गावें, कोणी डोहाळे म्हणावे, कोणी सोहाळे वर्णावे, कोणी आदितवारची कहाणी सांगावी, कोणी सोमवारची कहाणी सांगावी. अशा प्रकारें गाण्या-उखाण्यांचा आणि आहाण्या-कहाण्यांचा पाऊस पाडला, मराठीचा नवस फेडला.

पुरुषांनींही परोपरीनें प्रयत्न केला, मराठीचा रथ धडधडत नेला. कोणीं गुणाढ्याच्या बृहत्कथेंतील कथा सांगितल्या, कोणीं रामरावणांचें युद्ध वर्णिलें. कोणीं कौरवपांडवांच्या कथा सांगितल्या. कोणीं देवदैत्यांच्या कथा सांगितल्या. कोणीं वेताळपंचविशीच्या गोष्टी सांगितल्या. कोणीं 'पिंगलकु पुसे दमनकु सांगे' म्हणून पंचतंत्राच्या कहाण्या सांगितल्या. कोणीं हितोपदेशांतील उपदेशांच्या कथा सांगितल्या. कोणीं पूर्वजांच्या पराक्रमाचे पवाडे गाइले. कोणीं साधुसज्जनांच्या संसारांचें चित्र रंगविलें. लहान मुलांनींही कावळाचिमणीच्या गोष्टी सांगितल्या. भावा-बहिणींच्या कहाण्या ऐकल्या आणि राजाराणीच्या कथा गाइल्या. असा सर्ईचा संसार वाढूं लागला, साहित्याचा भाव चढूं लागला, पण वळा-चाच्या पावसानें शेत पिकत नाहीं, क्षणिक गाण्याकाहाण्यांनीं वाडूमय टिकत नाहीं. मराठीला वाटलें आपला ओं अखंडित वहावा, आपलें वाडूमय अक्षर व्हावें, पंडितांनीं त्याकडे आदरानें पहावें.

टाकीचे घाव सोसल्यावांचून देवपण येत नाहीं, देवाचें अधिष्ठान

असल्यावांचून यश मिळत नाही. यास्तव मराठीनें तपश्चर्या मांडली, मराठे लोक अन् चिवट फाक 'दढमडह सामलगे' बळकट अंगाचे आणि सावळ्या रंगाचे, 'सहिरे अहिमाण' सोशिक तसे अभिमानी. 'कलहसीले' प्रसर्गी भांडण्यास न भिणारे, 'य दिण्णले गहिले उल्ल-विरे' दिन्हलें घेतलें असें बोलणारे, 'तथ मरहट्टे' असे जे मराठे, त्यांची माय मराठी. ती दुःखा कष्टाला घट्ट, तिला सुखाची नाही चंट, तिनें कायेची सर्व माया सांडली, अलौकिक, दिव्य तपश्चर्या मांडली. तीत्र तिची रीत भात वेगळी, तिची तपश्चर्या वेगळी. तीर्थ-यात्रा करावी, दानधर्म करावा; दीनांचा सांभाळ करावा, आतांचा प्रतिपाळ करावा. देवळें बांधावीं, मठ स्थापावे, पुजाऱ्यांच्या पोटापाण्याची सोय लावावी, विद्वानांस वेतन द्यावें, विद्येस उत्तेजन द्यावें, सदा सर्वांच्या कारणां पडावें, चित्तांत परमेश्वर घ्यावा, वाणीनें परमेश्वर गावा आणि हातानें त्याच्या लेंकरांची सुखसोय करावी.

रानीं बर्नी फिरली अन् गारदौडांत अवतरली. पळसदेव गांवांत तिनें पाल ठोकलें. तेथें श्री विष्णूची पूजा केली. त्यांच्यासाठीं 'विष्णुगृह केलें' (ते) 'ईश्वर संवळरीं नीफजल' 'स्तंभा नीष्कृती सोनेया साहछु एकु' अशी मराठीची कीर्ति सरडेश्वराच्या देवळांतील दगडही आजवर गाती.

तुळजा भवानी जगाची जननी, मराठी तिच्या दर्शनास आली, सावरगावच्या रानीं कदबमंडलेश्वराच्या सदनीं भजन पूजन केलें, कथा कीर्तन केलें महिनोमहिनी कीर्तन व्हावें म्हणून "अंबादेवीचे आ कीर्तनासि-मासप्रती २ द्रामदत्त."

तेथून निघाली पश्चिम सागरास गेली. सागराचें स्नान केलें, 'परळ' गांव पाहिलें, तेथें वैद्यनाथाची स्थापना केली. पूजेसाठीं पुजाऱ्यांस देणगी दिली, लोक लोभी, शासन मोडतील, देणगी पाडतील म्हणून

‘तेया’ श्री वैद्यनाथाची आण घातली. “अथ तु जो कोणु हुवि ए शासन लोपी तेया श्री वैद्यनाथ देवाची माल सकुटुंबिआ पडे—”

परळहून सुटली खानदेशाची शीब गांठली. पाटण गावांत एक मठ स्थापन केला. तेथे भास्कराचार्य ज्योतिषी ज्याने ज्योतिष शास्त्राची ज्योत पाजळली, भारताची कीर्ति त्रिखंड उजळली. त्याचा नातू चांगदेव, त्याला मठ बांधून दिला, ज्योतिर्विद्येचा विकास केला. यादवांचे मांडलिक सोईदेवास बोलली. ‘राजा ! चांगदेवास हातीं धर, मठाची सोय कर’. भवानीच्या मंदिरांत राजा बोलाविला. भवानीला साक्ष करून लेख लिहविला. राजाने पाटणच्या उत्पन्नावरील आपला कर मठास लावून दिला ‘इयां पाटणी’ जे केणे, उघटे तेहाचा असि आउ जो राउला होतां ग्राहकापासी तो मढा दीन्हला. अजूनही भवानीने तो लेख आपल्या मंदिरांत जतन करून ठेवला आहे.

पाटणाहून निघाली, आंब्यास आली. तिने जोगार्डिचे दर्शन घेतले, खोलेश्वराच्या मनाची खोली पाहिली, पुष्कळ ब्राह्मणांना भूमि-दान दिले:

आंब्याहून नेवाशास गेली, तेथे नावेक निवास केला. ज्ञानेश्वरासाठी तिने चौरंग मांडला. तेथे ज्ञानेश्वर येतील, ज्ञानेश्वरी लिहितील, थकवा येतां खांबास टेकतील. त्यांच्या पाठीवरून मायेचा हात फिरविण्यासाठी खांबांत शब्द रूपाने राहिली.

नेवाशाहून निघाली पंढरी पाहिली. चंद्रभागेतीरीं वसली पंढरी. पंढरपूर नगर भक्तीचे आगर, वारकऱ्यांचे माहेर-घर. मराठीने चंद्रभागेत स्नान केले, विठामावलीचे चरण वंदिले. भक्तां भेटली, भक्ति छुटली, आनंदाची शींग लोटली. चंद्रभागेच्या वाळवंटांत फड मांडला, झेंडा रोविला. पताका लाविल्या. भजनी मेळे गोळा केले. हरिनामाचा गजर केला. रावळांत चौन्यायशीचा लेख लिहिला. सूर्यचंद्र गगनीं तळपती तोंवर पूजा चालव म्हणती, जाळदांडयानिमित्त भक्तजन पैका

अर्पिती, त्या पैक्यांचा विवर मराठीनें चौन्यायशीच्या लेखांत केला. “श्री विठ्ठलदेव रायासि तिसा सिति फुलें दांडे आचंद्रार्क चालविआ नाना भक्त मालीआं दत्तपैकाचा विवर.” देव प्रसन्न झाले. देवानें चरदान दिलें ‘या लेखाला जो पाठ घाशील त्याची चौन्यायशी लक्ष्योनीची-येरझार चुकेल. माय, तुझे भाग्य उदयाला येईल. तुझे चाड्मय माझे गुण गाईल. त्यानें लोक तरतील, पापी उद्धरतील. साधुसंतांचाही तुला आशीर्वाद मिळेल. बुद्धिवंतांचा मोह नाहीसा होईल. आतां तूं येथून उनकेश्वरास जा, तपश्चर्येची सांगता कर.’

मराठी मावली माहुरास आली, उनकेश्वरी राहिली. तीर्थस्नानानें देह पावन केला. उनकेश्वराच्या देवळाचा जीर्णोद्धार केला. माहुरास भरता मेळा, जन लोक होती गोळा. त्यांना तीर्थाचा इतिहास सांगितला. “त्रैतायुगी रामुः वनवासप्रसंगीः सरभंगाचआ आस्रमा आलेः सरभंग प्रीत्यर्थः हे उदक उष्ल (उष्ण) केलेः तदा कालेसि देवरचित तीर्थ हेः” उनपदेव पावले कौतुक दावले. मराठीचा भाव मनांत ठसला, मराठीचा ठसा देवळावर उमटला.

मराठीनें यापरी आयुष्याच्या पहिल्या प्रहरि तीर्थोदिकांचें स्नान केलें देवादिकांचें दर्शन घेतलें, साधुसंतांचा आशीर्वाद घेतला, ब्राह्मणा विद्वानांचा परामर्ष घेतला, जनलोकांचा संग्रह केला, बहुपरी गुप्तदान दिलें, देवळांचा जीर्णोद्धार केला. तपश्चर्येनें अक्षय वाड्मयाचा ठेवा मिळविला.

जा आतां निजा बरें, बाळांनो ! मी उद्यां पुढली कहाणी सांगेन.

मराठीतील आदि-काव्य :

यारे गोविंद-गोपाळांनो, जयंत-जयपाळांनो, वेणू-वेल्हाळांनो, मी आज तुम्हांला मराठीची कहाणी पुढें सांगत्यें. ऐका.

मराठीनें तप केलें. देवतांनीं वर दिले. साधूंनीं आशीर्वाद दिले. मराठींत अक्षरवाङ्मय निर्माण होऊं लागलें. वैनगंगातीरीं वसली अंबानगरी, तेथें मराठीनें परोपरी क्रीडा केली. राजाची समा भरली, मराठीची चिंता हरली. राजाच्या मनांत आलें, मराठीचें दैन्य गेलें. दैवयोग घडला, चिंतामणि सांपडला. राजास अकस्मात् मुकुंदराजांचें दर्शन घडलें, राजानें मुकुंदराजांचे पाय धरले. तेथें चित्त ठसलें, देह-भाव हरपला, राजानें अनुग्रह मागितला. मुकुंदराजांनीं राजास ब्रह्म-साक्षात्कार करून दिला.

राजानें विनंति केली “जी जी मायबाप देवा ! मराठीची सेवा कांहीं घडावी या देहा. जनलोक पावन होतील, हा दास उद्धरेल. आपली कीर्ति होईल, मराठीची ‘सरती’ होईल.” मुकुंदराज हंसले ध्यानस्थ बसले. ध्यानांत सद्गुरु दिसले. सद्गुरूंनीं आज्ञा केली ‘मराठींत काव्य कर, जनलोकांचा उद्धार कर.’

सद्गुरूंची आज्ञा शिरीं धरली, राजाची विनंति उरीं धरली, मुकुंद-
मा. २

राजांनी मराठी काव्यास आरंभ केला. त्यांनी पाहिले, लोक घसरले, वैदिक धर्म विसरले. पंडितांनी हात आवरला, अज्ञ समाज बावरला. यास्तव 'वेदशास्त्राचा मथितार्थू। मन्हाठिया होय फलितार्थू। तरी चवर्णी परमार्थे। कां न ध्यावा ?' असा मनीं संकल्प केला. 'शक अकरा दाहीत्तख। साधारण संवत्सरू। राजा शारंगधरू। राज्य करी ॥ एसा समधी सर्वात्तम। तेथ मुकुंद द्विजोत्तम। विवेकसिंधू मनोरम। निर्मित्त-जाला ॥' ग्रंथ विवेकसिंधू, परमार्थाकार्शींचा इंदु, दीनांचा बंधु मूलोर्की अवतरला. आचार्यांचा कित्ता पुढें ठेवला. अद्वैताचा सिद्धान्त मांडला. पाखंड्यांचा वाद खंडिला. अज्ञ जनांना मार्ग दाविला 'प्रपंचार्शी भिन्नत्व परब्रह्मी नाहीं, सगुण निर्गुण ही एकच दोन्हीहि' अशी लोकांना शिकवण दिली. अज्ञानाची निशा नाशिली. भक्तीची दिशा रजविली. योगाची कळा उमलविली. ज्ञानाची ठिणगी फुलविली. 'परमामृता' दि इतर विपुल ग्रंथरचना केली. मराठींत अक्षय ठेवी ठेविली.

यापरी 'शंकरोक्तीवरी' मुकुंद बोले मराठी वैखरी. 'जयंतपाळ राजासाठी' खेळ केला, 'ग्रंथरचनेचा गदारोळ' केला. 'परोपकारार्थ' बोल बोलले, आपल्या बोलांनी 'जग सुखिया' केलें. मुकुंदराजाचें मांडार 'ज्ञानाचें जिव्हार', 'आस्तिक्याचें घर' आणि 'सुखाचें आगर'. मुकुंदराजांची वाणी निर्मळ पाणी, विचारांची सौदामिनी, भावनांची तरंगिणी. कोर्णाही वाचावें, विवेकाचें कार्य करावें, अमृताचें पान करावें, मोक्षाचें साधन करावें. वाङ्मयाकाशांतील हा अरुण सदासर्वदा तरुण. याची मोहक कांति. यानें फिटते भ्रांति. अंजनीच्या पोटीं मारुतिराय जन्मले. जन्मतांच सूर्यबिंब ग्रासण्यास धांवले, चिरंजीवित्व पावले. तसें मराठीचें पहिलें काव्य संतांपोटीं जन्मलें, वेदान्तसूर्य आकलण्यास धांवलें, चिरंजीवित्व पावलें. संस्कृत पंडितांनीं कधीं माहीं पाहिली अशी

रित मुकुंदराजांनी दाविली. मराठीत ओवी ओवली ती जगलोकानी आवडीने गायिली.

साधूला साधू भेटे परमार्थाचा पूर लोटे. महाराष्ट्राची काळी त्याने पिकाविली आगळी, ग्रंथरचना वेगळी मराठीत केली. गुरु मल्लिंद्रनाथ, शिष्य गोरखनाथ, दोघांची जोडी आली, परमार्थाची गोडी लावली. नाथपंथ काढला. योगाभ्यास वाढला. शैली, शृंगी, कथा, झोळी, तनुवर विभूति धारण केली. अल्लख ठोकली. महाराष्ट्रास आदेश दिला; देश खडबडून जागा झाला.

गोरखाने मराठीकडे पाहिले, गीत गायिले. 'गोपीचंद-मैनावती' नित्य त्याची वाणी गाती. 'गोरख-अमर-संवाद' केला, 'गोरखगीत' गाऊन गेला. 'कैसे बोलो पंडीती, देवो कवणे ठायी' गोरखाचे निरूपण बोधपर होई. 'गंगेचे उदके स्नान पै कीजे जवाहीर पाखाळितां भीतर केवि भीजे' अशी कर्मठांची कान उघाडणी केली. 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' हाच सिद्धान्त आरता परता जनांच्या मनांत ठसवीत होता. गोरखाने दृष्टांत दिले वाग्ब्रह्म साक्षात् केले. गोरखाची उपमा सोन्याची प्रतिमा. अशी मराठी माउली वाड्मयाच्या पुष्पवाटिकेत फिरली. तेथे एक एक गेंद तिने आपल्या श्वासाने फुलविला. वेदान्तासारख्या गहन वनांत शिरली आणि आपल्या संचाराने त्याचे उपवन केले.

सईचा स्वभाव साधासुधा अन् सरळ, मनाने मोकळी फुलाची पाकळी. वायफळ बोलायची नाही, हृदय चोरयाची नाही. आंत एक बाहेर एक असे कांहीं नाही. सरळ सांगायचे सरळ वागायचे. मराठ्यांचा भाला सरळ घुसतो, मराठीचा बोल सरळ असतो. हिला लोककल्याणाची आवड भारी सदा क्षिजते चंदनापरी. मात्र रूपासाठी धडपडायची नाही, रसासाठी रसायची नाही. सहजचे लाभलेले रूप हिला आपरून

होतें; रस तर हात जोडून पुढें उभा राहतो. अंगांत कांहीं निराळाच आवेश; सगळ्या विषयांत सुलभ प्रवेश. त्यांत सुगम दुर्गम पहायची नाही, मार्गें कधीं रहायची नाही, अवघड म्हणून अडायची नाही, सनघड म्हणून हुरळायची नाही. दुसऱ्यावर छाप पाडावी. आपलेंसं करून घ्यावें, हा तर हिच्या हातचा मळ. हिचें हृदय जातिवंत आईचें. आपल्या लेकरांप्रमाणेंच भगिनीभाषांच्या लेकरांवर ही माया करते; त्यांना आपलेंसं करते. हिच्या या स्वभावामुळेंच कित्येक कानडी, तेलंगी लेकरांना हिचा लळा लागला. त्यांनीं हिचा घोळ धरला हिचा मार्ग अनुसरला.

सईचा स्वभाव साधा तशा आवडीही साध्याच. ही पंचपक्वान्नें मांगायची नाही. भाजीभाकर टाकायची नाही. हुरड्यावर राहिली तरी जिवाचा धुरडा करून घ्यायची नाही. हिला दागिन्यांचा सोस नाही; पण लंकेची पार्वती राहणेंही आवडत नाही. ही एक दोन अलंकार नित्य लेते आणि अर्थाचें मंगळसूत्र मात्र गळाभर असतें. हिला विलासांची फारशी आवड नाही पण त्यांचं वावडही नाही. हिला धाडसाची फार आवड पण खांदी वाहते नित्य जगहिताची कावड. एवढें कर्तृत्व पण ही कधीं अहंकाराच्या वाऱ्याला उभी रहात नाही, दुरभिमानाच्या दारावरून जात नाही. अंगी नम्रता तर अगदी लव्हाळीच्या काकासारखी. हिची चाल थेट मराठ-मोळ्याची. जपून चालायची, पदरांतून पहायची, मर्यादेनें बोलायची, अर्थाला सोलायची, वागणूक जरी लवून असली तरी हात लावून पहा म्हणजे नागिणी-सारखी उसळेल. उणं सहन करायची नाही; दुणं घायला भ्यायची नाही. स्वाभिमान खच्चून भरला आहे. पण उगीच कोणाची आगळीक करायची नाही, वाऱ्याशीं भांडायची नाही. मराठीचं बोलणं खडीसाखरे-सारखं गोड, मराठी आपल्या जिवाची जोड. मराठी भाषा संजुळ मैना. हिची सर कोणालाच येईना.

जा आतां निजा बरं, बाळांनो, मी उद्यां पुढली कहाणी सांगेन.

महानुभावी वाङ्मय : : : ६

या रे, तान्हा वासरांनो, हरण्या पाडसांनो, मी आज तुम्हांला महानुभावी पंथाची आणि महानुभावी वाङ्मयाची माहिती सांगत्यें ऐका.

वसंताचे वारे वाहूं लागले. 'हरळा' चे हिरे होजं लागले. लव्हाळे लवूं लागले. पक्षी गाजं लागले. रानफुलें हंसूं लागलीं. वनदेवता डोळं लागल्या. वन्यलता बोळं लागल्या. गोविंद प्रभू महायोगी, तपश्चर्या चांवाजोगी. चक्रधर दुरून आले, गोविंद प्रभूचीं धरलीं पावलें. गुंडम राऊळ पावले, परब्रह्म दावलें. चक्रधरांनीं ऋद्धपुरीं मठ स्थापिला. महा-राष्ट्रांत महानुभाव पंथ पसरिला. या पंथाचीं अनेक नांविं 'अच्युत' म्हणून कोणी म्हणती, 'जयकृष्णीय' कोणी वदती, 'महात्मा' नांवांनो अनेक ओळखती. साधारण जनसारे 'मानभाव' म्हणती.

दत्ता-कृष्णाची भक्ति हीच पंथाची सर्व शक्ति. तत्त्वज्ञानांत द्वैताचें प्रतिपादन केलें, भक्ति वैराग्याचें संपादन केलें, 'भगवद्गीता' आणि 'भागवत' हे मुख्य ग्रंथ मानिले. अज्ञ अभिज्ञ जन आपल्या पंथांत आयिले. स्त्री-वैश्य-शूद्रांना मोक्षमार्ग दाखविला. सर्वांना सारखाच संन्यासाचा अधिकार दिला. गुरुकृपेची गंगा दुथडी वाहूं लागली. कांठच्या लोकांना उद्धारार्थ वाहूं लागली.

पंथानें मराठीची सेवा मनोभावे केली. उत्तम वाङ्मयाची निर्मिती झाली. चक्रधर स्वामी बोलले तेच त्या मानभावांचे वेद झाले. 'सृष्टीमध्ये कव्हणे करणें मुचिजेना एके परमेश्वरेव्हीण'. मोक्षार्थ झटा नाना उपायां परी परमेश्वरी कृपेवांचून मोक्ष नाहीं. 'तोचि परमेश्वरु निवेंषो निराकारु असें परमेश्वराला रंग नाहीं, रूप नाहीं, आकार नाहीं विकार नाहीं. 'पर कृपावशे सावेवो साकारु होए, अवतरे आपले सन्निधान दे, तें दास्य-मोचक'. पण तो कृपावश होतो, रंगरूप घेतो, अवतार धरतो, सान्निध्य देतो. त्यानें बंधनांतून भक्त मुक्त होतो. चक्रधरांचें म्हणणें, एका परमेश्वरावांचून कोणी तारक नाहीं, त्याचें ज्ञान करून घ्यावें, मोक्ष मिळवावा, विषयवासना सोडून द्यावी. भक्तांची कास धरावी. त्यानें निवृत्तीचा मार्ग उजळतो, प्रवृत्तीचा नायनाट होतो.

चक्रधर बोलती महींद्रभट्ट झेलती. चक्रधरांनीं लीला केल्या अंधारांत दिशा उजळल्या. तान्हेल्यांसाठीं पाणपोई घातली: भक्तजन उद्धारायची सोय केली. महींद्रभटांनीं सर्व लीला लिहून काढल्या, जपून संग्रहित केल्या, त्या सर्वांचा ग्रंथ केला. गद्याचा आदर्श दिला. असें तें 'लीलाचरित्र' वाचून पहावें. त्यांत तत्कालीन मराठीचें रूप पहावें.

केशवराज सूरी त्याची काहीं वेगळीच माधुरी. महींद्रभटानें चक्रधरांच्या उक्ति लिहून काढल्या. त्यांतून यानें काहीं निवडून काढल्या त्याचा 'सिद्धान्त-सूत्र-पाठ' केला. हाच मानभावाचा आदि ग्रंथ. हाच त्यांचा वेदोग्रंथ तेजानें उजळी सारा पंथ. केशवराजानें आणखी एक ग्रंथ लिहिला. 'मूर्तिप्रकाश' नांवानें प्रसिद्धी पावला. यांत चक्रधरांचें रूप पहावें गुण गावेत. ग्रंथ निका झाला. वैराग्याचा सखा लोभला साहित्याचा सागर उचंबळला. वसंताचा परिमळ दरवळला.

पंडितांची प्रवृत्ति सगळीकडेच सारखी. केशवराजानेंहि संस्कृतमध्ये ग्रंथरचनेचा आग्रह धरला. पण नागदेवाचार्यांनीं त्याला वेळींच आळ

घातला. 'नको गा: केसवदेया: येणे माझिये स्वामीचा सामान्यु परिवारु नागवैल कीं:' केशवराज वळले. त्यांनीं मराठींतच सर्व ग्रंथ रचिले.

भास्करभट्ट बोरीकर ज्यांना पंथांत कवीश्वर म्हणती. ते सुंदर काव्य रचिते झाले. भानुभट्टास 'मोहांधकारी' 'चरतें मोक्षनिधान' लावले करीं. 'शिशुपालवधाची कथा, जे भक्तिरसाची था' (सरोवर) त्यांनीं निर्माण केली. 'वाणितां वनमाळी: शुद्ध सुखाची होए नव्हाळी: कविता भली पाखाळी: सुरंग दिसे' शिशुपालवध काव्य केले. भक्तीचें कौतुक पुरविलें. यांत परब्रह्म वानिलें पण श्रृंगारांत म्हणिलें कोठें 'रत्नें विकिती कवडेनि: आळोआळीया चिंतामणी:' अशा द्वारकेची अलोट संपत्ती प्रकट केली. कोठें 'कामकंटकांचा गजबजाट: तैसा कोकिलांचा कळकळाट: ऐकविला.' 'कोठें वापु कामाचें पिसें: झाडां लागलें:' असा मदनाचा थयथयाट दाखविला. आणि कोठें 'माधवी मंडपाचा जेजारी योगियातें झळंबी कामुलहरी:' अशी योग्यांची कामापुढें उडालेली तारांबळ वर्णिली. कोठें 'दिवाकरांची धाडी: साइलियातें न मोडी: (परी) कसकसां रगडी अंधकारातें:' असें वीरांच्या उदात्ततेचें वर्णन केले. अन् कोठें 'रणभूमीचा घाणा करूनि सरीसा: महाकाळ उस गाळिताए जैसा:' असा वीररस निर्मिला. 'शिशुपालांत' भास्करांनीं शांतरसाचा थाट केला, श्रृंगाराचा पाट फोडला, भक्तीची छट केली, हास्याचा हाट मांडला आणि वीराची पाठ थोपटली.

शिशुपाल ग्रंथ पुरा झाला. भावेदेव-व्यासास दाखविला. भावेव्यास बोलले 'भटो हा ग्रंथ निका जाला: परि निवृत्तांजोगा नव्हेचि: हा श्रृंगारियं प्रवृत्तांजोगा जाला:' भानुभट्ट विचार करिती. 'शांतरसु बोलावया प्रवृत्त' होती. पुढें 'एकादशू ग्रंथ' केला. 'उद्धव गीता' नामें प्रसिद्ध झाला. भगवंतानें उद्धवास शुद्ध उपदेश केला. तोच यथे काव्यरूप ल्याला. त्यांत प्रणेयाची पेरणी केली. साहित्याची सौगण

केली. सिद्धांताची सुगी झाली. 'भक्ति ज्ञान-वैराग्य लक्षण' सांगितलें. द्वैताचा सिद्धांत समर्थिला. 'ब्रम्हासि आणि जिवाःस्वरूप भेद जाणावा.' असा जाब ब्रह्मांतील भेद प्रतिपादिला. यांत शांत-भक्ति-करुण यांची त्रिपथगा आली. तिनें तत्त्वज्ञानाची लता सिंचन केली.

भास्करांची काव्य-कलिका 'मुक्ति-लतेची दूतिका,' 'कैवल्य मंदिरीची पताका झळकतसे.' भास्कराच्या 'ठिकसा बोलां घोस पडे: रसरंगाचे पट्टाळ उघडे'' भास्कर कवि 'वाचा रसाळा कळहंसा (आणी) अवकळा' ही 'प्रबध वसंतीचा कोकिळा' गाऊं लागली. मराठी भाषा रसांत न्हाऊं लागली. विरक्ति वनिता हंसली तशी भक्ति-लता पालवली.

नागदेवाची बहीण, चक्रधरांची शिष्यीण, गोविंद प्रभूच्या 'कृष्ण-विवाहांतील' श्रीकृष्णाची घरवली 'महदंबा' जाहली. 'ती धवळे' गाऊं लागली. भक्ति सरिता वाहू लागली. कृष्णानें रुक्मिणी पर्णिली. महदंबेनें कथा वर्णिली. 'भीमका कुळीं केला रुक्मिणी अवतार: रूपें लावण्यें तियां जितला संवसार: 'राजा राणींच्या मनांतला हेतु, 'कुमारी लावण्य निधान: इय वरू होय द्वारके नाथु: 'पण 'रुक्मीया म्हणे ताता ऐसे केवि कीजे: गौळियां घरीं कैसी रुक्मिणी दीजे: 'रुक्मिणीनें 'सावळा श्रीकृष्णु' आठविला ब्राह्मण बोलावूं पाठविला. 'सदर श्रीकृष्णु झळकीतां देखिलला: 'आठे सात्विकु प्रकटले: रुक्मिणीच्या 'चित्ता संभ्रमु जाला: 'रुक्मिणी भणे प्रिया अंबिका नवसिली' तेथून श्रीकृष्णानें रुक्मिणी हरून नेली. पुढें राजानें कृष्णास रुक्मिणी दिधली. 'वन्हाडि या सहित वरू पातैला मंडपाचिया द्वारां; वरमाय वधुमाया वरू ओवाळिला. वसिष्ठ भणे सावधानु ब्रम्हें साकार मंत्रें पट्टु फेडिला? असें कृष्ण रुक्मिणीच्या

विवाहांतील अनेक सोहाळे 'महदाईसीं गोवींदरावो धवळीं आइकवीले. महदाईचें धवलें कळे कोवळे तिनें उधळले माणिक-पोवळे.'

चक्रधरांचे शिष्य भावेदेव व्यास, यांचा सदा विरक्तिशीं सहवास. त्यांनीं 'पूजा अवसरा'दि ग्रंथ लिहिले. त्यांत चक्रधरांची दिनचर्या सांगितली. 'नित्य दीनी लीलाः कव्हणी कव्हणें ठाइं बोले ति कव्हणी ठाइ कव्हनी विशेषुः' असा दिनचर्याक्रम सांगितला, गद्य ग्रंथ निर्मिला.

'धन्य ती गायनी कला' जो सहज आकळीता झाला, तो दामोदर पंडित हिरांचा भायेंनें मंडित. पंथांत शिरला. भयर्गांत विरला. त्यानें भागवताचें अनुसरण केलें. सुंदर काव्य 'वच्छहरण' केलें. 'नागरी बोर्ली स्वच्छ वाणिजेः सकल रसांतें पोखिजे' अशी त्याची कविता झाली. तिनें भक्तीची कास धरली, साहित्याची पूजा वारिली. रसांची नदी वाहविली, रसिकांचीं शिरें डोलविलीं. पंडितांचा ग्रंथ म्हणजे कदंबाचा सुगंध. पंडितांची कविता तत्वशील पतिव्रता.

नरेंद्रादि इतर कवि झाले 'रुक्मिणी स्वयंवरा'दि ग्रंथ लिहिले. त्यांनीं पंथाचें नांव केलें, मराठीचें गांव वसविलें. कवितेला हंसविलें, गद्याला गौरविलें. मराठीची सेवा केली त्यांची कीर्ति आजवर मार्गे उरली.

जा आतां निजा बरें, बाळांनो, मी उद्यां तुम्हांला पुढली कहाणी सांगेन.

मराठीचे महाकवि श्रीज्ञानेश्वर : : :

या रे, वरुणा-इंद्रांनो, सूर्या-चंद्रांनो, हरिगोविंदांनो, मी आज तुम्हांला मराठीच्या महाकवीची कहाणी सांगत्यें ऐका.

यादवांचें राज्य आलें. माघवानें नवल केलें, मराठीचे पांग फिटले. महाराष्ट्राची सभा भरली. सिंहासनावर मराठीची मूर्ति विराजली. पुढे कवींनीं पूजा केली. मराठीची सेवा केली. कोर्णी तिला चंदनाची उट लावली. कोर्णी सुगंधी द्रव्यें वाहिलीं. कोर्णी वस्त्रापात्रांचे अहेर केले. आपल्या जिवाचें माहेर केलें अन् भावांचे सोहाळे पुरवून घेतले. भक्तांनीं आपली वाग्विणा तिच्या चरणीं वाहिली. तिच्या आशीर्वादाने आपली शिंदेरी बांधली. मराठी भाषा या पूजासाहित्यानें शोभूं लागली. जगाची दृष्टी लोभूं लागली. पण भक्तराज अजून आला नव्हता म्हणून मराठीचा जीव उबगला होता.

इतक्यांत वसंताचा परिमळ सुटला. उत्साह-सागराचा बांध फुटला. आंब्यास मोहोर आला. कोकिळांला स्वर आला. दशदिशांनीं थाट कोला. चड्ढकडे घमघमाट सुटला; कवीचा राजा आला. अनाथांचा नाथ आला. मराठीचा कंठमणि आला. वाग्विभवाचा चिंतामणि आला. कवीचा राजा आला. येतांना फार गाजावाजा झाला. मुकुंदराजाने

ललकारी दिली, मराठी जनता सावध झाली. भानुभटानें राजाचा मार्ग झाडला त्यावर गुलाल उधळिला. महदाइसेनें अक्षवण केलें, लिंबलोन उतरलें. गोपाळ पंडितानें गुण गाइले. सर्वांनीं अंतरिक्षांतून चरणांवर शिर नमविलें, फुलांची वृष्टि केली. सगळे कवि एकाच स्वरांत गर्जना करिती 'कर्वींचे राजे येती, पावन होते अवघी धरती'. मराठीचे क्लेश हरती. मराठीची कीर्ति करती. ज्ञानानें नवखंड हे उजळती, सांभाळा, लक्ष द्या. लक्ष द्या. 'जी जी महाराजा यावें कीं जी ज्ञानराजा, मराठीची पूर्णपूजा करा कीं जी निजहार्ती.'

पूर्व कर्वींचा स्वर ऐकिला, मराठीचा कीर आला. ज्ञानारविंद फुललें भोंवतीं भक्तभ्रंग झुलले. 'ज्ञानिया'नें मराठीला ऐश्वर्याची कळा दावली, तिच्या भाग्याची पंढरी केली, उत्कर्षाची परिसीमा गांठली. त्यानें मराठीची पूर्णपूजा केली.

पूजेचा थाटमाट वानूं किती ! गजबजाट गाऊं किती ! लखलखाट सांगूं किती ! मनोबुद्धीचें अंगण विवेकाच्या झाडणीनें झाडलें. त्यावर भक्तीचे सडे घातले. साहित्याच्या रांगोळ्या काढल्या. योगाचे चौघडे झडूं लागले. ज्ञानाच्या दीपमाळा लागल्या. पदांच्या पायघड्या घातल्या. अर्थाच्या अरगजा लावल्या. अन्तःकरणाचें निरंजन केलें. त्यांत 'जीवा-शिवा'ची वात तेवत होती. 'अद्वैता'चा प्रकाश पाडीत होती. 'ज्ञान-विज्ञाना'ची काजळी झाडीत होती. 'सोऽहं' भाव दावीत होती. परा, पश्यन्ती, मध्यमा आणि वैखरी सर्व वाणी राहिल्या दुरी. तेथें मौनानें स्तवन केलें. ध्यानाचें हवन केलें. वासनेचा कंद छेदला. ब्रह्मींचा आनंद लोटला. लोकोद्धाराचा भाव धरून काव्याचें कमल केलें. त्यांस अभंगओव्यांचा आकार दिला. कल्पनांचे पराग केले. आठ रसांच्या पाकळ्या केल्या. शांत रसाची कार्णिका केली. अनुभवाचें अमृत दळा-दळावर शिपलें. गुरुरूपेनें कमल अन्तर्बाह्य फुललें. ज्ञानदेवांनीं तें

मराठीच्या चरणीं वाहिले. मराठीनें त्यांकडे हंसून पाहिलें. ज्ञानेश्वरांच्या पूजेनें मराठीचें मन भारलें, भाव पुरलें. तिनें त्यांचें काव्यकमल शिरावर धरलें. तें अजूनहि तेथेंच आहे.

अशा राजाची कहाणीं मन लावून ऐका. त्याच्या काव्यांचा आस्वाद आतृप्त चाखा. त्याच्या उपदेशानें जोडावा वैकुंठीचा सखा.

गोदावरीच्या कांठीं आपेगांव आहे. तेथें विठ्ठलपंत कुळकर्णीं नामें गृहस्थ होते. त्यांनीं बायकोस न पुसतां संन्यास घेतला, पण गुंरूच्या आज्ञेनें त्यांना पुन्हा संसार करावा लागला. मन, बुद्धि देवापार्यां, त्याला संसाराचें बंधन नाहीं. ऐशा शुद्धबीजापोटीं फळें रसाळ गोमटी विठ्ठलपंताला चार मुलें झालीं. पहिले निवृत्तिनाथ जन्मले. दुसरे ज्ञानदेव अवतरले. तिसरे सोपानदेव झाले. चौथी मुक्ताबाई झाली. हीं कांहीं सार्थीं मुलें नव्हतीं. यांच्या रूपानें चारी मुक्ति जन्म घेती; चारी योग लगबग येती, चारी पुरुषार्थ देह धरती, त्रिखंड आपली भरती कीर्ति. पण जगाला हा भाव कळला नाहीं. दगडाचा दोर वळला नाहीं. आळशावर गंगा आली परी तो तिला बळेंची डावली. अशी तत्कालीन समाजाची वागणूक झाली. समाजानें त्यांची जाचणूक केली. जो तो म्हणे हीं संन्याशाचीं मुलें, यांना जात नाहीं यांना मोत नाहीं. यांना वर्ण नाहीं. यांना धर्म नाहीं. वाळींत घाला. वाळींत घाला. ब्राह्मण कर्मठपणें ठकले, देहबुद्धीनें चकले, चौवा भावंडांना त्यांनीं वाळींत टाकलें. पण जेथें भक्ति हे सरती तेथें जाती न पुरती. परब्रह्मांचे ठसे तेथें जातींना कोण पुसे ? ब्राह्मणांची वाचा वेदांची ऋचा. ब्राह्मणानें लाथ मारली, श्रीविष्णूंनीं हृदयार्शीं धरली. ब्राह्मणांचे बोल यांनीं कानांनीं ऐकिले शिरसा वंदिले. हे समाजापासून दूर दूर राहिले. पण ज्ञानदेवें नवल केलें. रेडां खडखड वेद बोले. तेव्हां ब्राह्मणांचीं गात्रें थरारलीं, अहंता विराली. वैराग्याचे कोंब फुटले,

निगम-वल्लीचे ताटवे फुलले, भक्तिसरितेचे ओव दुथडी भरून चालले, हें जेव्हां ब्राह्मणांनी पाहिलें तेव्हां शुद्धिपत्र लिहिलें. तें चौघांनी माथा धरिलें. येथून पुढें लोकोद्गाराचें व्रत वरिलें.

गहिनीनाथांनी निवृत्तीस उपदेश दिला. निवृत्तीनें आपल्या भावंडांस 'प्रेमखुण दिली'. ज्ञानेश्वर साधकाची ती माउली पिके सारस्वत तिचिया पाउली. ज्ञानेश्वर मावली महाराष्ट्रवर करी कृपेची सावली. संस्कृत भाषा जगासी कळेना म्हणून ज्ञानेश्वर माउलीस फुटला पान्हा. 'वेदाची सुसेव्यता ते हे जाणा मूर्त गीता' तिच्या भावार्थाचा विवरू करिती ज्ञानेश्वर. व्यासांचा मागोवा घेत, भाष्यकारांत वाट पुसत, मन्हाठे बोल रंगें, कवळितां गीतांगें ब्रह्म विद्येचीं अंतरंगें उघडिता झाला. प्रबंधव्याजें जगातें रक्षिता झाला. देशी आणि संस्कृत वाणी एका भावार्थाच्या सुखासनीं बसविल्या. संस्कृताचीं गहनें तोडिलीं आणि मन्हाठिया शब्दसोपानें रचिलीं. मन्हाठिया गीतार्थु आला जगा परमार्थु झाला. 'देशियेचें नागरपण' दाखविलें 'शांता' हातीं शृंगारानें जिकविलें. साहित्याला ओव्यांचें लेणें लेवविलें. मराठी भाषेचा अभिमान धरिला. 'मन्हाठाचि बोल कौतुकें अमृतातेंहि पैजा जिंके' असा मराठीचा सन्मान केला. मन्हाठे बोल समुद्राहून सखोल, अर्थभरित आणि रस-पूरित. त्यांनीं मोक्ष पेरीत जगाला उद्धरीत ते चालले. ज्ञानदेवामुखीं जे जे निगे तें संतांच्या हृदयीं साचचि लागे, तें मनाच्या कानीं ऐकावें, बुद्धीच्या डोळां देखावें, चित्ताचिया सांटोवाटीं घ्यावें.

ज्ञानदेवांनीं गीतेंतील तत्त्व प्रतिपादिलें साहित्याचें तत्त्व संपादिलें. अध्यात्माचे सिद्धान्त सांगितले प्रपंचातील दृष्टान्त दिले. ब्रह्मज्ञानाचें अंतरंग चाखविलें, सृष्टिसौंदर्याचे नवरंग दाखविले. गीतार्थाचें सार चाखविलें. विवेकसिंधूचें तीर दाखविलें. अद्वैताची अमोल वाटली संपदा कारण 'द्वैत तें नावडें गोविंदा.' एकेत्रीण दुजें तत्त्व नाही

सृष्टी 'ब्रह्म सनातन सर्वा घटीं' ऐसें बोलतां सहज मन रंगलें हृदया. एक जाहलें ये हृदयीचें तें हृदयीं घातलें. मुकेल्या जगासाठीं केलें ज्ञानेश्वरीचें भातुकें अन् ओवियांचे ओघ चालती कौतुकें. जें उन्मनियेचें लावण्य, जें तुर्येचें तारुण्य, अनादि जें अगम्य परम तत्त्व तें पाहतां पाहतां दाखविलें. असे गीतेच्या उपवनांत तत्त्वज्ञानाचे निकुंज लावले. सारस्वताचें झाड पालवलें. तें रसभाव फुलीं फुललें. नानार्थ फळभारें फळ्या आलें.

जा आतां निजा बरें, बाळांनो, मी उद्यां तुम्हांला पुढली कहाणी सांगेन.

मराठीचे महाकवि श्रीज्ञानेश्वर : : : ८

या रे, वरुणाइंद्रांनो, सूर्याचंद्रांनो, हरिगोविंदांनो, मी आज तुम्हांला ज्ञानेश्वरांची कहाणी पुढे सांगत्ये ऐका.

ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीत योग, ज्ञान, कर्म आणि भक्ति या चारी मार्गांचे विवरण केले अन् जगाच्या दृष्टीवरील मायेचे आवरण दूर केले. ज्ञानेश्वर परम योगी; पण साधारण जनांना त्यांनी योगाचा उपदेश केला नाही. चारी मार्गांची योग्यता सांगितली; गुरुकिल्ली दाखविली. पण साधारणासाठी भक्तीच प्रतिपादिली. योगीयांचा मार्ग निका, परी न आकळे सर्व लोकां. योगीयांचा अवघड वाटा. त्यांनी इहपराळ येईल घाटा. प्राणांचा बिकट निरोध, इंद्रियांशी सदा विरोध. इडा पिंगळा कळायची नाही योगाची भट्टी जुळायची नाही. ज्ञानाचे नि प्रकारे (फिटती.) भेराचे कवडसे. पण ज्ञानमार्ग सखोल मोठा वेदशास्त्रांच्या चोखाळाव्या वाटा तेव्हां तो आढळतो, असा एखादाच तरतो. कर्माचीही गहन गति त्याने कुंठित होते भक्ति. त्याने अहंकार जडतो प्राणी पदोपदी अडतो. यास्तव भक्तिपरती नाही शक्ति. तिने चारी मुक्ति दासी होती. असा राजमार्ग दाखविला; सारा जनलोक जागविला हेच त्यांनी 'पसायदान' दिले. भुकेले जनलोक सेवून तृप्त झाले.

ज्ञानेश्वरांनी सांगितलें प्रपंच हा परब्रह्मरूप आहे. गृहाश्रमु सांडूं नये. कर्मरेखा ओलांडूं नये. संसार सांडूं नका देह दंडूं नका. कर्मासक्त होऊं नका याच मार्गें भेटे सखा. जीं जीं कर्म घडती हातीं तीं तीं अर्पावीं भगवंताप्रति: प्रकृतीचा हा धर्म, जनाहातीं करवीं कर्म. मात्र फलाशा धरूं नये कर्माचा कंटाळा करूं नये. सुष्ट दुष्ट म्हणूं नये. 'आलें असेल जातिस्वभावे तें नित्य करीत असावे.' 'जयाचें जें विहित तें ईश्वराचें मनोगत' त्यानेच संसाराचें धरणें फिटतें. तोच जिकितो कर्मबंधातें.

माया नदी दुस्तर आहे. येथें 'जो जो कीजे तरणोपावी तो तो होय अपावो. मोठे मोठे थकती तेथें अज्ञ अपग किती! याज्ञिकांची सामुग्री सरली, कर्मठांची गति कुंठली, ज्ञान्यांची शुद्धि हरली आणि योग्यांची तनु भागली. अशी दुस्तर मायानदी पण ती ही परमेश्वराच्या भक्तीने सहज तरवते. भक्तीचें साधन अगदीच सोपें. भक्तीसाठी जात अडवी येत नाही, वर्ण बाधा करीत नाही, आश्रम नको म्हणत नाही. ते 'पापयोनीहि' असोत, ते श्रुताधीतहि नसोत, ते वैश्य असोत की चांडाल असोत; शूद्र असोत की द्विया असोत. देवातें भजतां देवासच मिळतात. त्यांनी एवढेंच करावें वाचनें काढावे (प्रभूचे) 'आलाप, दृष्टीनें भोगावें (प्रभूचें) रूप. मनानें करावा प्रभूचा संकल्प. कार्नी हरिकथा ऐकावी. 'सर्वांगी' प्रभुसेवा करावी. प्रभूला जाणण्याचा घ्यास धरावा. प्रभूसाठीच जगण्याचा हव्यास करावा. 'क्रियाजात आवे' देवासी अर्पावें. देवासाठी यजन करावें, देवासाठी भजन करावें. फळफूल घ्यावें भक्तीनें देवास वहावें. वैकुंठाचा राणा 'भावाचा पाहुणा' 'जें जें भेट भूत तें तें मात्तावें भगवत' हाचि भक्तियोग मानावा निश्चित. कृष्ण विष्णु हरि गोविंद

या नामांचा नित्य असावा छंद. ' हो कां भलतेणें भावें ' परि देवाचें स्मरण करावें. 'जेथें नामघोष बरवा तेथें हारपला हरि गिवसावा'.

या ग्रंथाच्या निरूपणीं नवरसांचे भरले सागर, उचित रत्नांचे केंले आगर आणि भावार्थांचे निफजले गिरिवर. देशियेचीया क्षोणी उघडल्या साहित्य-सोनियाचिया खाणी. येथें भावरूप उठावळें रसवृत्तीचें वडप (वर्षाव) लागले, चातुर्यास पडप (वख शोभा) जोडलें. विवेक-वल्लीची लावणी झाली. ' प्रमेयांचें उद्यान ' पालवळें. संवाद-फळांचे घोस आले. पाखंडांचे दरकुटे मोडले. वाग्वादाचे आळांटे (आडवाठ) बुजविलें. कुतर्काचीं दुष्ट सावजें नाशिलीं आणि मन्हाठिचे नगरी ब्रह्मानंदाचा सुकाळ केला.

ज्ञानेश्वरांनीं अमृतानुभव, चांगदेवपासष्टी इत्यादि ग्रंथ लिहिले. वर सुंदर अभंगहि रचिले. ज्ञानेश्वरांचें अन्तःकरण लोण्याहूनहि मऊ होतें, त्यांना जगाच्या उद्धाराची सारखी तळमळ होती. त्यांनीं अनेक तीर्थांची यात्रा केली, भवरोगपीडितांना चिन्मात्रा दिली. पंढरीची दिंडी काशीविश्वेश्वराला नेली. द्वारकेच्या राण्याची मुद्रा जगन्नाथाला दिली. त्यांनीं पाहिलें धर्माला ग्लानि आली. आचारांची हानि झाली. कर्मठपण वाढलें. सदाचरण लोपलें. सत्यावर बाबुळी चढली. ढोंगाला शेंगा आल्या. ब्राह्मणांनीं वाढविला अटपिटा, पंथांच्या फुटल्या बारा वाटा. स्त्रीशूद्रादिकांचा भरणा मोठा, पण त्यांना वेदाचा अधिकार नव्हता; शास्त्रांचा संस्कार नव्हता. त्यांचा बुद्धिभेद होऊं लागला, सर्वनाश होऊं लागला. त्यांना स्वहिताचार कळेना, मोक्षमार्ग मिळेना, यास्तव ज्ञानेश्वरांनीं त्यांच्या सुखाची सोय केली. भक्तीची द्वाही फिरविली. विठ्ठलाची पताका सर्वत्र मिरविली. संतमेळा गोळा केला. वारकरी पंथाला उजळा दिला. विठ्ठलनामाचा गजर केला. भागवतधर्माचा प्रसार केला. सगळा

समाज खडबडून जागा झाला. देवांचें द्वार सर्वांना सताड उघडें केलें. सावळें 'परब्रह्म' विटेवरी ठेलें. त्याच्या भक्तीनें शूद्रादि पावन झाले. समाजाचें रक्षण झाले. भागवतधर्माचें संवर्धन झालें. 'नामापरतें तत्त्व नाही.' हा उपाय सांगितला, 'हरिमुखे म्हणा' हा मंत्र दिला. हेंच त्यांनीं अंगीं आचरिलें, ग्रंथीं विवरिलें आणि अभंगीं गायिलें. 'बापु रघुमा-देवीवर' स्वतः पाहिले आणि इतरांना दाविले.

अशा प्रकारें ज्ञानेश्वरांनीं देश, धर्म आणि भाषा या तिन्हींची सेवा केली. ज्ञानेश्वरांनीं काव्य लिहिलें त्यांत मराठीनें आपलें विराटस्वरूप प्रकट केलें. ज्ञानेश्वरांची बोली 'अमृताची ओतली' कीं 'प्रेमाची पिऊनि मानली' तींत 'कारुण्यरसाची वृष्टि' आहे, 'नवया स्नेहाची सृष्टि' आहे, तींत सज्जनाची प्रेमलता आहे, सात्त्विकतेची सोज्वलता आहे, भक्तीचा जिव्हाळा आहे. आनंदाचा सोहळा आहे. अलंकाराचें 'बरेपण' आहे. वाणीचें खरेंपण आहे. प्रतिभेची विशालता आहे, कोमलता आहे, चित्सूर्याची दीप्ति आहे. भाषेची व्याप्ति आहे, ज्ञानेश्वरांचें रूपक रत्नाचा दीपक. ज्ञानेश्वरांची उपमा निजानंदाची प्रतिमा. ज्ञानेश्वरांची वाणी गंगेचें पाणी. ज्ञानेश्वरांची घडण ब्रह्मगिरीची चढण. ज्ञानियाची पदावलि कल्पलतेची सावली, ज्ञानेश्वरांची ओवी, शांतरसाची नवी पालवी, ज्ञानेश्वरांची काव्यवाहिनी चिदाकाशिची चिन्मोहिनी. 'पढविलें पांखरूं ऐसें न बोले, कैसें दैव येथ सुरवाडलें, तें जाणों नये' जयाचे 'नित्य नवे श्वासोच्छ्वासही प्रबंध जाणावे,' त्या ज्ञानराज माउळीचे गुण मी किती वानावे !

अशी ज्ञानदेवांची कीर्ति पसरली जगतीं. तिची मी चाखली गोडी सांगितली थोडी. मनोभावे एका. तिला लागत नाही रुका. जा आतां निजा बरें बाळांनो ! मी तुम्हांला उद्यां दुसरी कहाणी सांगेन.

संतमेळा

: : : : ९

यारे, गुणाच्या गोविंदांनो, चिदाकाशिच्या चांदांनो, भक्तीच्या कंदांनो, मी आज तुम्हाला ज्ञानेश्वरकालीन संतमंडळीची कहाणी सांगत्ये. ऐका !

ज्ञानदेवांनीं मराठीची पूर्णपूजा केली. मराठी माषा तुष्ट झाली. चारकरीपंथाची ध्वजा उचलली, महाराष्ट्रभर मिरविली. ज्ञानदेवांभोवतीं संत-मेळा गोळा झाला. त्यांनीं भक्तीचा सोहळा केला अन् मराठीची तुळशी-मंजिरीची माळ विठ्ठलाच्या गळ्यांत घातली. निवृत्तिनाथ भक्तांच्या लीला पाहून कौतुक पावले. सोपानदेव आले; मोक्षाचा सोपान रचिला. मुक्ताबाई आली, जीवनमुक्त झाली. नामदेव आले, नामामृत प्याले, आतृप्त धाले, कीर्तनरंगीं रंगले अन् इतरांना रंगविले. जनी आली, नामदेवाची दासी झाली. तिनें विठाबाई आपलीशी केली. गोरोबा कुंभार आले, त्यांनीं भक्तीचे आवे लुटविले. केंदुरपाबळचे कान्हू पाठक आले; त्यांनीं पूजा-पाठ केले. सेना न्हावी आले. त्यांनीं मनो-बुद्धीच्या बुधर्लीतून भावाचें तेल ओतलें, भक्तीचा दीप पाजळला अन् विवेकाच्या दर्पणांत विठ्ठलरूप पाहिलें. नरहरि सोनार आले, त्यांनीं वैराग्याच्या भर्तीत द्वैताचें हिणकस जाळले, अद्वैताच्या सोन्याचा कड-दोरा केला, त्याला मराठीचा उजळा दिला अन् विठ्ठलाच्या कमरेस

बांधला. अरणभेंडीचा सावता माळी आला, त्यानें भक्तीचें पानफूल पांडुरंगास वाहिलें. जगमित्र नागा आला, निजभक्तीनें जगाचा मित्र झाला. बार्शीहून जागा आला. त्यानें परमानंद लुटला. मंगळवेढ्याचा चोखा आला. जीवाभावाचा सखा झाला. त्यानें मंगळ-अमंगळाचा वेढा फोडला; पंढरीचा हुडा पाहिला; आपला प्रेमळ भाव पांडुरंगास वाहिला.

• पंढरीच्या भक्तांत जातीचें वावडें नव्हतें; स्त्रीपुरुषांचा भेद नव्हता. सर्वांची जात पंढरी, गीत पंढरी, अन् दैवत विठोबा. सर्वांनीं, 'वाळवंटी चंद्रभागेच्या कांठीं डाव मांडिला; विठूचा गजर हरिनामाचा झेंडा रोविला.' तेथें प्रेमाचा सागर फुटला भक्तीचा मकरंद सुटला. हरिनामाच गजर दशदिशांत भरला. पंढरपूर नगर भूवरीळ वैकुंठ झालें. सर्वांनीं भक्तीचा प्रसाद पोटभर खाल्ला अन् मराठीचा ढेकर दिला. भागवत-धर्माची गुढी उभारली अन् मराठी वाङ्मयाची गोडी जनतेस लावली. महाराष्ट्रास मराठीतून शिकवण दिली.

निवृत्तींनीं 'अवघ्यारूपी अवघाचि गोविंदु पाहिला;' अन् अभंगीं गायिला. योग आणि भक्तीची गोडी चाखिली, 'सर्वाभुतीं भजन करावें' ही शिकवण दिली. 'रामनामकथा आरंभाव्या' हा जनलोकांस धडा दिला अन् त्र्यंबकेश्वरी ब्रह्मगिरीच्या पायथ्याशीं-देह ठेविला.

सोपानदेव 'हरिविणें वितंड न बोले कदाकाळीं.' त्यांनीं 'वैकुंठीची वाट पंढरी' पाहिली; आणि आपल्या अभंगांतून 'हाच मार्ग सोपा उघड जनासी' सांगितला.

मुक्ताबाईनें ज्ञानेश्वरापाशीं लाड वातले अन् जगदुद्धाराचें दान मागितलें. 'तुम्ही तरुनि विश्व तारा ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा' अशी त्यांची मनधरणी केली; जगदुद्धाराची सरणी सांगितली. ताटीवरले सुंदर अन् प्रेमळ अभंग रचिले; मराठीच्या भांडारांत हिरे, लाल भरले. संतांच्या मंडळांत तिनें ओवीं गायिली. ती ऐकून मराठी भाषा पल्लवित

झाली. 'पहिली माझी ओवी, परतूनी पाहिलें, दृष्टीनें देखिलें, निजरूप.' म्हणतांच संत नडळी समाधिस्थ झाली; मराठी भाषा सद्गदित झाली. चहूंकडे शांतीचें साम्राज्य पसरलें; वर भक्तीचें चांदणें फुललें. मुक्ताबाईनें गीत गायिलें, मराठीनें अन्तरंगांत पाहिलें. मुक्ताबाईचें बोलणें पारिजाताचें फुलणें.

चांगदेव महायोगी, चौदाशें वर्षे आयुष्य भोगी. त्यानें मृत्यूला टाळा दिला; पण अंतरंगी तो कोराच राहिला. मुक्ताबाईनें त्याला आत्मज्ञान दिलें, परब्रम्हीं विलीन केले, त्यानेंही योग भक्तिपर अभंग रचिलें. आणि तत्त्वसार ग्रंथ लिहून योगाचें रहस्य प्रकट केलें.

कयाधूनें भक्त प्रव्हादाला विष पाजलें त्यामुळें तिचें मन भाजलें. पश्चात्तापानें तिनें काया धुतली. ती भूलोकावर कयाधू नदी झाली; अमृताची सरिता वाहूं लागली, क्याड नांवानें प्रसिद्ध झाली तिच्या तीरी नडसी गांव वसलें. तेथें दामाशेट शिपी संसार करूं लागले, त्यांच्या पोटी भक्त नामदेव जन्मले. क्याडेचें पांणी साखरेवाणी, वाट-मान्याचा झाला भक्तशिरोमणि. 'संपदा सोहळा नावडे मनाला' तो विठोबाच्या गांवा धांवोनि गेला. त्यानें 'चरणांवरी लोळणी घातली' 'पंचहि प्राणांचे दीप उजळिले' अन् 'सुंदर श्रीमुख ओवाळिले.' 'प्रेमपिसें भरलें अंगी' अन् 'नामा नाचे गीतसंगें रंगी.' नामदेवांचा 'पाहून भोळा भाव त्यांना प्रसन्न झालें पंढरीराव'. नामदेवानें 'अवघ्यां भावें एक विडळ धरला' अन् 'अवघा संसार सुखाचा केला.' नामदेवानें 'सुखाचा सुरतरु' खेचर सद्गुरु केला. त्यानें नामदेवास स्वरूप साक्षात्कार दाखविला. गोरोबांनीं थापटीनें पाहिलेलें कचें मडकें भाजून निघालें; पांडुरंगाचें 'कृपेचें पोसणें' झालें. 'नाम्यापुढें मज दुजें नावडें' असें पांडुरंगास वाटावयाचें आणि 'चित्त पांडुरंगी नामयाचें' असायचें असें देवभक्तांचें ऐक्य होतें.

नामदेवानें अत्यंत प्रेमळ अभंग रचले. कधीं त्यांत 'डोलुळे शिणले पाहतां वाटुली' म्हणून देवाचा धांवा करावा; तर कधीं 'आम्ही शरणागतीं केलासे सरता, एरव्हीं अनंता कोण पुसे' म्हणून देवावर रुसावें. कधीं 'घेसी तेव्हां देसी ऐसा अससी उदार' म्हणून देवाचा उणेपणा काढावा; तर कधीं 'तूं माझी माऊली मी तुझी तांहुली' म्हणून लाडीकपणें लाड घालावेत. कधीं 'किती तुला देवा येऊं काकुळती' म्हणून पिळवटलेल्या अन्तःकरणानें विनवणी करावी; तर कधीं 'सर सर परता अगुणा गोपाळा' म्हणून देवावर त्रागा करावा. त्यांनीं अद्वैत भक्तीचे गोडवे गायिले; सगुण भक्तीचें सौख्य स्वतः सेविलें, सकलांता चाखविलें. त्यांनीं 'भोगावर पाषाण' घातला, ठायीं ठायीं मोक्ष निर्माण केला. 'सर्वभूर्ती समदृष्टी हेचि भक्ति गोड मोठी' म्हणून भक्तीपुढें मोक्ष तुच्छ मानिला आणि 'नामापरता मंत्र नाही' असा सर्वजणांस उपदेश केला.

नामदेवांच्या वाणींत अन्तःकरणाचे कढ आहेत, द्राक्षांचे घड आहेत, भक्ताची आर्तता आहे, भक्तीची पूर्तता आहे, लोण्याची मृदुता आहे, रत्नकिरणांची शुद्धता आहे, शरच्चंद्राची शीतलता आहे आणि गंगेची पावनता आहे. नामदेवाचे अभंग भक्तिसरितेवरील तरंग, शीतळ मलयानिळ पदरांतून गाळतां येत नाहीं. पुष्पांच्या परिमळाची मळ गुंफतां येत नाहीं. श्रावणाची झड चाळणींत धरतां येत नाहीं. नामदेवाच्या अभंगांची गोडी शब्दांनीं सांगतां येत नाहीं. ते ज्यानें त्यानें वाचून पहावे, समाधान पावावें.

गंगाखेडीं गोदातीरीं जन्म झाला, जनाबाईनें गोदावरीचा कुसवा पावन केला. नामदेवाची दासी जनी, विठ्ठल तिच्या ध्यानींमनीं. भक्त नामदेव आणि दासी जनी, नेत्रांतील बाहुली आणि नेत्रावरील पापणी. नामयाचें ठेवणें जनीस लाधलें, तिला विटेवरी धन सांपडलें. नामदेवा

धरीं जनीनें दळण दळावें, पांडुरंगानें जात्यांत वरणें घालावें. जनीनें कांडण कांडावें, विठ्ठलानें उखळांत घाणा घालावा. जनीनें गाणें गावें माणुस पांडुरंगानें अवचित साद घालावा. देवांनीं अशा प्रकारें जनीसंगें काम करावें, तिचे श्रम हलके करावे. जनाबाईनें अभंग गायिले, त्यांतून भक्तीचे पूर वाहिले. तिनें योगाचा अनुभव चाखविला, समुण प्रीतीचा महिमा दाखविला. जनीचे अभंग स्वतः लिहितो रमारंग. तिनें हरिश्चंद्राख्यान, थालीपाक इ. आख्यानें रचिलीं. तीं अत्यंत गोड जाहलीं. जनीनें ओव्या गायिल्या, पांडुरंगास वाहिल्या. यांतून पांडुरंगास पाहिलें, पांडुरंगास बाहिलें 'पहिली माझी ओवीन जगत्रा गाईन सर्वत्र पांडुरंग.' जनाबाईचें गीत, मृदु नवनीत. जनीचा घाट, मधांचा पाट. जनीचें बोलणें जाईजुईचें फुलणें. जनीचा अभंग सज्जनांचें अंतरंग.

'आनंदी आनंद गिळोनी राहिला, गोरोबा कुंभार जीवन्मुक्त झाला.' यांनींही अभंग रचना केली, भक्तीची शिकवण दिली. गोरोबाच्या वाणीला भक्तीचा पूर लोटला. त्यांच्या काव्यसारितेचा ओघ विठ्ठलसागरीं आटला. कान्हू पाठकानीं 'गीतासार' ग्रंथ रचिला. भक्तीचा पंथ अनुसरला. सेना न्हाव्यानें सुंदर अभंग रचले; कृष्णभक्ति आणि सतसंगति वर्णिली. 'आपुलाळें काम करा, मुखीं हरिनाम धरा' हा उपदेश केला. नरहरि सोनारानें नामाचा व्यवहार केला, अभंगांचा लहानसा नग घडला, पांडुरंगाला अर्पण केला.

सावता माळ्यानें मराठी वाङ्मयांत भक्तीचा मळा पिकविला. 'कांदा मुळा भाजी अवधी विठाबाई माझी' असें परब्रह्म त्यानें सर्वत्र पाहिलें. 'नामाच्या बळें कळिकाळ जिंकिला' 'वैकुंठीचा देव कीर्तनीं आणि' आणि सर्वांना दाखविला. 'नागा' आणि 'जोगा' यांनींही परब्रह्म पाहिलें, अभंगीं गायिलें. 'नागा'नें तर अद्वैताचें प्रतिपादन केलें. पुराणांतीळ

सिद्धान्त समजावून दिले. 'जोगा'चे अमंग वाचा, त्याच्या प्रेमाची गोडी चाखा.

'यातीहीन' चोखामेळा 'परि त्यासी भक्तीचा कळवळा.' 'चोखामेळा संत भला तेणें देव भुलविला.' 'हरिकीर्तनाची दाटी झाली, तेथें चोखा मिठी घाली'. त्यानें विवेक दर्पण या नांवाचें एक प्रकरण लिहिलें. चोखोबानें अमंग केले, भक्तिमुक्तीनीं त्या तीर्थांत ज्ञान केले. 'देव भावांचा भुकेला' असा त्यानें उपदेश केला.

या प्रकारें सर्व संतांनीं भक्तिमार्गाचा प्रसार केला. जनांचा उद्धार केला. अमंगरचना केली. मराठीची सेवा केली. जा. आतां निजा बरें बाळांनो ! मी उद्यां तुम्हांला दुसरी कहाणी सांगेन.

ज्ञानेश्वरांनंतरचे कवि

१०

यारे रघुराघवांनो, यदुयादवांनो, मधुमाधवांनो मी आज तुम्हांला; ज्ञानेश्वरांनंतरच्या मराठीची कहाणी सांगत्यें. ऐका.

आदिनाथांनी योग दिला. नवनाथांनी त्याचा प्रसार केला. ज्ञानेश्वर-कार्ली नाथांचा पंथ सर्व महाराष्ट्रभर पसरला. त्यांनी योगाचा अभ्यास केला, वाङ्मयांत विहार केला. ज्ञानेश्वरांचे शिष्य 'सत्यामलनाथ' यांनी 'सिद्धांतरहस्य' ग्रंथ केला. त्यांनी 'ग्रंथांच्या पात्रांत' ठेवला 'सोलीव-शास्त्रार्थ' त्यावर अनुभवसिद्ध 'शुद्ध आत्मरसाचें' सिंचन केलें. जन-लोकांनी त्यांचें आदरानें सेवन केलें. त्यांनी 'वेदान्तवतिंचीं फुलें वेंचिलीं'; दहा प्रकरणांचे दहा हार केले; 'प्रेमाच्या सूत्रांत गुंफिले' आणि ज्ञानेश्वरांस अर्पिले. ग्रंथ अध्यात्माचा आदर्श झाला. त्यांत योगाला निकष लाभला आणि भक्तीचा उत्कर्ष झाला. त्यांचीं वर्णने रसाळ असून ओवी धांवती आहे; भाषा सुलभ असून प्रसादानें परि-पूर्ण आहे.

बराच काळ अज्ञात राहिला; प्रयत्नाच्या पर्जन्याने काव्याचा कौम उदेला; त्याचा 'चोभा' कवि झाला. यानें 'उषाहरण' काव्य लिहिलें. आपल्याप्र तिभेचे उन्मेष दाविले. याची प्रतिभा 'नेसली धीरोदकु' (शुभ)

सेला', 'मग ते निघाली झडझडा'. बाणासुराचें कन्यारत्नु 'उषा पढिये जीवु प्राणु'. तिला पुरुषाचें नात्र माहीत नाहीं. वारा पुरुष म्हणून त्याचाहि तेंथें प्रवेश नाहीं. मग 'मरण बांधोनी पालवीं, कवण रीगेल तीये ठाई ?' अशी ती बाणानें 'जतन केली'. 'प्रधानकन्या चित्ररेषा (खा) तीयेसी नीरोवीली'. पण स्वप्नांत पाहिलेल्या अनिरुद्धासाठी 'उषा' झाली अज्ञान्त. चित्ररेषा म्हणे त्याला 'गिवसुनी आनीन निभ्रांत'. तिनें 'चित्र लीहावेयाची आइती क्रेली', अनिरुद्धाची मूर्ति प्रकट केली. अनिरुद्ध तेथेच राहूं लागला. बाणासुरास वृत्तान्त कळला. त्यानें 'भवता आवाळू वेढिला'. 'बाहोरी सातवा द्वारी होती दारवठेकारी' तिनें हें उषेस कळविलें. 'दोषे (दोघे) बेळतें (खेळते) होती सारी, फासे होते उषेकरी' 'ति गळीनले हातोनिया' अन् 'ती आळुकी गळेया झोबीनली ?' 'काइ करीन प्राणेस्वरा' म्हणून घाबरी झाली. त्यानें आश्वासिलें रडूं नकोस चेव्हाळे 'जात असे डोळांचें काजळ' ओले होत असे वकेस्थळ (वक्षस्थळ). अनिरुद्धानें युद्ध केलें; पण बाणासुरानें त्यास बद्ध केलें. बाणासुर रागानें उषेला मारण्यास आला; पण तिला पाहून 'आंगी रोमांचळ उठीले । षर्ग (खड्ग) पडिले हातौनु'. उषा बोलली ताता, 'उधरीन तुजें कुळ जाईन भ्रतारा सरीसी'.

इकडे नारदांच्या सांगण्यावरून यादव युद्धास निघाले. 'देवें आस्फुरिला सधु (शंख) गर्जिन्नला-ब्रह्मलोकु'. 'अंबर गर्जत निसाणी, जाली पलाणा वालाणी, थरारीत आहे मेदिनी'. असें यादवांचें सैन्य निघालें. त्यानें 'पाहातीये पाहारी (पाहाटेच्यां प्रहरीं) भंवती वेढिली नगरी.' तेथें श्रीकृष्णानें बाणासुराच्या गर्व हरिला अन् उषेनें अनिरुद्ध चरिला. 'येर येरा क्षेम जालें, तेणें आनंदें गगन भरलें.

'उषाहरण' काव्य भलें. त्यांत रसांचे झरे वाहिले. कथावेलीवर चर्णनांचे भरघोस लागले. या काव्यांत भक्तीची कळी खुलली

वत्सलनेला पान्हा फुटला, शृंगाराचा सौरभ लुठला अन् वीराचा रस घडघडाट चालला. चोभाची वाणी चतुर सुगारिणी, रसांज्या राक्षसी धाली धरणी. चोभाची कविता, कोमल कान्ता, मलती झुळी चालतां बोलतां.

बडवाळ नागेशाचा शिष्य भला, 'अज्ञाना'ने जगाला ज्ञानाचा लाभ दिला. त्याने 'वरदानेश' ग्रंथ केला. वेदान्ताचा विवर केला. ग्रंथ सोपा सरळ झाला. त्याने 'कालज्ञान', 'गुरु - शिष्य - संवाद', 'पंचीकरण प्रमेय' इ. स्फुट प्रकरणेहि रचिलीं अन् वेदान्ताची वात झाडून स्वच्छ केली.

पैठणांत पूर्वी 'बहिरंभट' नांवाचा एक ब्राह्मण होता. त्याचे सहा शास्त्रांचे अध्ययन होतें. त्याला वेदांत प्रावीण्य होतें. घरांत अग्निहोत्र होतें आणि मोठाले पंडितही त्याचे छात्र होते. पुढे त्याने संसाराचा त्याग केला. विरक्तीचा संग धरला. अध्यात्मज्ञानाचा ध्यास लागला. त्याला बडवाळचा सिद्ध नागनाथ गुरु भेटला. गुरूची कृपा झाली. त्याला आत्मज्ञानाची खूण पटली. भागवताच्या दशमस्कंधावर त्याने टीका लिहिली. तिची पाऊण लाख ओवी झाली. ती टीका 'भैरवी' हें नांव त्याली. 'दशमांत जें परब्रह्म अवतरलें त्या 'पूर्णास' यानें मराठीचे लेणें लेवविलें.' 'चाला गे चाला गे' म्हणून ओविया-गौळणी गोळा केल्या. 'पाहया यंश्वदेचे निधान' त्या नेल्या. असा बहिरा पिसा जातवेद झाला. त्याने जनांस कृष्णभक्तीचा घुटका पाजला अन् चटका लावला. त्याच्या कवितेवर काळाची 'जन्ही बुंधी', तन्ही तिचे 'आवेव प्रगट दिसती' त्याची ओवी रसाळ झाली, भक्तीची भूषा ल्याली.

या काळांत गद्याचीही थोडी रचना झाली; पण ती बहुतेक काळाच्या ओवांत वाहून गेली. गद्याची गिरा वाहता वारा. तो ओंज-

ळीत धरतां येत नाही. त्याचा काव्याचा मोहक घोस करतां येत नाही. गद्याचा आषय नित्याचा ऐहिक विषय संतांना विषयाची गोडी नाही, म्हणून त्यांची गद्यांत रचना झाली नाही. गद्याच्या गायरानांत भक्तीची वेल वाढायची नाही, म्हणून त्यांनीं अभंगओव्यांचें कुंपण घातलें अन् भक्तीचे भळे पिकविले. गद्याचा घट कच्या मातीचा, आंतून अध्यात्माचें जल झिरपून जाणार अन् क्षणभंगुर घट भंगून जाणार. गद्याची भाषा उगवती उषा. ती नित्य नवे रंग दाखविणार, नित्य नवें रूप घेणार. तिला अध्यात्माचा सूर्य कसा गवसणार ? गद्याची रचना फाटकी झोळी, पद्याची रचना उसाची मोळी असेंही त्यांना वाटलें असेल; म्हणून गद्यांत रचना झाली नसेल. मागून आली तीच पुढें ढकलली; अशी संस्कृतची सरणी स्वीकारली असेल. पद्यांत रचना केली असेल. होय न होय म्हणतां येत नाही; पण गद्याकडे लक्ष थोडें हें मात्र नाकारतां येत नाही.

या काळच्या गद्याचा अवशेष असें एक भाषांतरित 'पंचतंत्र' उरलें; पण त्याच्या कर्त्याचें नांव विस्मृतांत विरलें. राजानें 'विष्णु शर्मा' नामे ब्राह्मण बोलाविला : त्याचे सांभाळि तिघे पुत्र केले: हे माझे पुत्र जाले तरि हे पढवा आणि राज्यायोग्य करा यैसं सांधितलें: विष्णुशर्मा राजपुत्रांसि नीतिशास्त्र पंचोपाख्यान सांधे: कधी त्यानें 'चित्ररथ' राजाच्या सरोवरांतील सोन्याचें 'पिस' देणाऱ्या हंसांची गोष्ट सांगितली आणि 'शरणागतार्थ मारु पाहिजे' तरी अववाचि नाशु होये, हें तत्व पटवून दिलें; तर कधी 'सातूचें पीठ खाय' अशा 'स्वभावकृपणु' ब्राह्मणाची गोष्ट सांगितली आणि 'अनागत चिंती' त्यास असें फळ मिळतें हें दाखवून दिलें. निरनिराळ्या गोष्टी सांगितल्या अन् 'राजानें कोणाचा विश्वासु न करावा' हें आणि दुसरी सुंदर तवें पटविलीं. 'तेणें

ते नीतिवंत राज्यायोग्य जाहाले' पंचतंत्राची भाषा, जिवंत द्वारा. काळ्या भुईंत मंजुळ गातो. विकट खडक फोडीत जातो.

या काळांत महानुभावांनींही ग्रंथ लिहिले; पण ते पंथांतच राहिले. त्यांनीं सगळ सुंदरी, पारमांडल्य या संकेत लिप्या काढल्या. आपापल्या 'आम्नायां' पुढें सीमारेषा ओढल्या. पंथांतील आम्नायांसही एकाचें सांकेतिक वाङ्मय दुसऱ्यास पारखें झालें; त्या सर्वांचें वाङ्मय पंथेतरांस पारखें झालें.

विश्वनाथ बाळापुरकरानें 'ज्ञानप्रबोध' केला. 'गीताची भिती' करून तीवर 'ज्ञानचित्र पाडिलें' आंत द्वैताचे रंग भरले. 'पर कोरडिया जाणिवा चाड नाहीं देवदेवा,' म्हणून त्यानें 'ग्रंथसुवर्णाचें ताट' घेतलें. आंत 'रसाची वाटी' ठेविली. 'प्रेमपूर्वक देवां आरोगण' केलें. भक्तीचा विडा केला, 'साहित्यरत्नांत घोळला.' त्याला सिदान्त कर्पूरांचा वास दिला. 'पोखल्या प्रेमभावांन' तो परमेश्वरांस अर्पिला. त्यानें 'ज्ञानचंद्रिका' नांवाचा गद्य ग्रंथहि लिहिला. विश्वनाथाची वाणी वाऱ्याची झुळुक, सहज यायची, चित्ताला क्षणभर शांति द्यायची.

मुनिव्यासानें 'स्थानपोथी' लिहिली. न्यायव्यासानें 'हेतुस्थळ' लिहिला. दोघांनींही गद्याचा मार्ग अनुसरला. न्यायव्यासानें 'स्मृति-वृद्धाचार, सिद्धान्तस्थळ' इ. ग्रंथ लिहिले. पंथाच्या वाङ्मयांत भर घातली.

बहाळे नारोव्यासानें 'ऋद्धपुरवर्णन' केलें. त्यांत अन्तःकरणाचे कढ ओतले. गुरुभक्तीची कडी केली. रसांची सरिता वाहविली. तीवर भावनांचे कळोळ उठले. त्यांत भाषेचें कोड पुरलें. त्यानें ऋद्धपुराची शीव पाहिली 'तेव्हां सासुरवासें शीणली तिथें भेटे जेवि माऊली' तशी त्याची स्थिति जाहली. त्यानें 'त्याचेडतें परक्रीड' मठांत पाहिलें, त्याचे त्रिविध ताप निवले. 'अवलोकितां श्रीमूर्ति न लागतीं नेत्रांचीं पातीं;'

ज्ञाणों 'डोळे वाट दाखविती परसुखाची.' त्याने आर्ततेने टाहो फोडला, 'परात्परतरु' कृपेने फुलला. ग्रंथ पंथीयांनी आदरिला. तो साती ग्रंथांतील एक झाला नारोव्यासाची कविता भक्तीची दुहिता. माहेरीं आली, ओवी गाऊं लागली.

भीष्माचार्य पंडित, संस्कृतविद्येने पंडित. बोपदेवाचे शिष्य भले. त्यांनी पंथांत फार नांव केले. भाषाशास्त्र, भक्ति, काव्य आणि अध्यात्म यांत त्यांचा सारखाच प्रवेश; गद्य-पद्य-रचनेचा सारखाच अभिनिवेश 'पंचवार्तिकां'त भाषा, व्याकरण-यांचा ऊहापोह केला; 'मार्ग प्रभाकरां'-त भक्ति, ज्ञान, वैराग्य यांचे मार्ग दाखविले. जयदेवाच्या 'गीतगोविंदा-वर' 'महाराष्ट्रसुबोधिनी' नामें टीका लिहिली. 'गद्यराजस्तोत्रां'त पंचकृष्णांच्या लीला वर्णून स्तुति केली. अनेक वृत्तांत रचना केली. वृत्तांचें नांव त्याचे वृत्तांत ओवळें आणि अनुप्रास उत्तम साधले. या आगळेही त्यांनीं पुष्कळ ग्रंथ लिहिले.

पुढें 'दायंव्यास,' 'भीष्माचार्य लासूरकर' अन् 'ज्ञानदेव' झाले. एकांन 'निर्वेद स्तोत्र' लिहिलें. दुसऱ्याने गद्यराजावर टीपा लिहिल्या. ज्ञानदेवानें 'पंडुगीता' केली.

गुर्जर-शिव-व्यास हा चक्रधराचा वंशज. यानें 'आवस्थळ' 'विचारस्थळ' आणि 'लक्षणस्थळ' यांची रचना केली. त्यांत चक्रधराच्या सूत्रावर भाष्य केले. "नुरे तें प्रेमः सोडू न शके तें प्रीतिः साहावासे वीटु नुपजे ते आवडिः पहिले आवडिः मग प्रीतिः मग प्रेमः एक एकाची उत्तरावस्थाः प्रेम हे सेवट."

नृसिंह कवि प्रसिद्ध झाला त्यानें 'संकेतगीता' केली. गुरू चाल्हणाची कीर्ति केली. 'रुक्मिणी-स्वयंवरा' वरही काव्य केले. स्वतःचें नांव केले.

अशी मराठीची सेवा सर्वांनीं केली. आपली कीर्ति केली. जनांस भक्ति दिली. जा आतां निजा बरें बाळांनो, मी उद्यां तुम्हांला दुसरीं कहाणी सांगेन.

१३ व्या १४ व्या शतकांतील महाराष्ट्र : : ११

यारे जीर्वांच्या जिवलगानो, महाराष्ट्राच्या मुलांनो, मराठीच्या लालांनो, मी आज तुम्हांल ज्ञानेश्वरानंतरच्या महाराष्ट्राची कहाणी सांगत्यें. ऐका.

यादवांचें राज्य गेलें. शांतीचें आसन डळमळलें. महाराष्ट्राचें अन्तःकरण तळमळलें. वरून आभाळ आलें. सोसाव्यांचे वारे सुटले. झाडांचें मूळ उपटलें. प्रासादाचे तोल सुटले. गांरांचा सडा पडला. महाराष्ट्राला तडा पडला, कधीं न घडायचा चमत्कार घडला. धैर्याचें बांध फुटले. प्रेमाचे दोर तुटले. शौर्याचें बुरुज ढासळले. गडचे गड गडबडले. नगरांनीं लोळण फुगडी घेतली. गांवागांवाचें गोत्र तुटलें. भावाचें भावार्शीं मन विटलें. बैराचें रोप उठलें. वाऱ्याचा वेग वाढत चालला. दैवाला भर चढत चालला. देश उध्वस्त झाला. जनलोक त्रस्त झाला. महाराष्ट्राला नष्टचर्य आलें. सुखाचें स्वप्न झालें. होत्याचें नव्हतें झालें. रावाचे रंक झालें. फुलावर पहुडणारे चिखलांत लोळू लागले. एके काळचे जेते आता हरता डाव खेळू लागले. शत्रूला खडे चारणारे आतां स्वतःच खडे खाऊं लागले.

याच काळांत महाराष्ट्रांत दुष्काळ पडला. हाच 'दुर्गादेवी'चा

दुष्काळ झाला. बारमास सूर्य तप्त राहिला. रात्रंदिवस धरणीमाता तळमळत राहिली. बारा वर्षे पावसाचा थेंब पडला नाही. बारा वर्षे धान्याचा कण उगवला नाही. नद्या आटल्या. विहिरी कोरळ्या पडल्या. लोकांना प्यायला घोटभर पाणी मिळेनासें झालें. पोटभर अन्न तर दूरच, पण घासभरहि पहायला भेटेना. लोकांनीं झाडपाला खाल्ला अन् पोटाची आग विझविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांतच रोगराई वाढली. तिनें घरांतील साणसें बाहेर काढली आणि स्मशानांत ओढली. असा दुर्दैवाचा प्रकोप झाला. आभाळ फाटलें. लोक मोकाट सुटले. कित्येकांनीं देहत्याग केला. कित्येकांनीं देशत्याग केला. आईबापांनीं लेकरें विकलीं. नवऱ्यांनी बायका टाकल्या. सहस्रावधि कुटुंबे देशोधडीस लागलीं. असा सर्व देशभर हाहाकार उडाला.

देवाजीनें कृपा केली. मेघराजानें वृष्टि केली. धरणी मातेला तुष्टि दिली. नद्या वाहू लागल्या. विहिरींना पाणी आलें. वनरानें हिरवीं झालीं. झाडांना पालव्या फुटूं लागल्या. शेतांत पिकें येऊं लागली. वेळींवर फुलें हसूं लागलीं. वृक्षांवर पक्षी किलबिल्लें लागले. कुरणांत गवत वाहूं लागलें. त्यांत हरणांचे कळप चरूं लागलें. कोफिळा पूर्ववत् गाऊं लागल्या. मोर नाचूं लागले. मैना मंजूळ बोलूं लागल्या. वाऱ्याच्या झुळका खेळूं लागल्या. देशांत शांतता येऊं लागली. जनांच्या जिवांत जीव येऊं लागला. ओस पडलेला गांव भरूं लागला. संसाराचा शकट मार्गावर येऊन इकडे राजकीय आकाशही निवळलें अन् आकाशांत चांद चमकूं लागला. एखाद्या जिवावरल्या दुखण्यांतून उठावें तसें लोकांना वाटलें. त्यांची प्रकृती सुधारली. पण मन दुबळें झालें.

लोकांचे स्वातंत्र्यप्रेम ठार्यांचे निरवळें अन् पारतंत्र्यांतील दुर्गुण मात्र तरारून उठले. ब्राह्मणांनीं अध्ययन-अध्यापनादि षड्कर्म सोडलीं, सेवावृत्ति जोडली. क्षत्रियांचे तेज लोपलें. त्यांनीं शासकांपुढें हात

जोडले. भत्यांचीही क्षात्रवृत्ति मालवली. त्यांनीं सेवावृत्ति पत्करिली. कित्येकांनीं वैश्यवृत्ति स्वीकारली. क्षत्रियावाचें वारें गेले. पैक्याचे ऐकू लागले. दास्याला सोकू लागले. वृत्ति पालटली. मन पांगळलें. बुद्धि बारगळली. कर्तृत्व ठेंचाळलें. दृष्टीला, भुरळ पडली. ती आपल्या कर्तव्यांत आडली. दुसऱ्याच्या पायावर जडली. -स्वार्थापली- कडे दिसेनासें झालें. आपल्यांचा अभिमान गेला. दुसऱ्यांचा अपमान वाटेनासा झाला. धनीपण विसरले. ध्येयापासून घसरले. पाहायचं पाहिलं नाही. करायचं केलं नाही. भलतंच केलं. भलतंच झालं. पाहिलं त्यांनीं सांगितलं नाही. सांगितलं त्यांनीं केलं नाही. केलं त्यांचं वठलं नाही. ज्यांनीं नीटपणें पाहिलं त्यांनीं धाटपणें सांगितलं नाही. सांगितलं त्याचं कोणीं ऐकलं नाही. ऐकलं त्यांनीं केलं नाही. पाहणाराला तोंड नव्हतें, बोलणाराला हात नव्हते. हात असणारांचे पाय जड होते.

क्षात्रवृत्तीचें दिवाळें निघालें, ब्रह्मविद्येनें आपलें आसन गुंडाळलें. ब्राह्मणक्षत्रिय दास झाले. लोक उदास झाले. चारीवर्ण एक झाले. सर्वच सेवक झाले. सर्वांनीं आचार सोडला, अविचार जोडला. घरचा गाडा मोडला अन् दुसऱ्याचा जोडा डोईवर धरला. सर्व समाज पर-धार्जिणा बनला, आशा आकांक्षा धरली नाही. नेटानें रेटारेटी केली नाही. डोकें धड तर पगड्या रगड, असा विचार केला. पगडीपार्यां डोकें गमावून बसला. रगडून खावं विवडून रहावं हें त्याला साधलं नाही. स्वतःचं रांधण रांधलं नाही. पोटाला देईल तो धनी मानला. उष्टावळीला भाव चढला. स्वतःचा अभिमान गेला. सेवेमध्ये मान वाटला. कोण होतो कोण झालो? चालणारेहि रांगूं लागले, आधाराला दुसऱ्याकडे बघू लागले. फुलाच्या पायघड्यांवरून ध्येयाचें मनोरज्य करूं लागले.

धर्माला अवकळा आली. समुदाचार लोपला. अनाचार वाढला. ढोंग-धतुरा माजला. लोकांनीं वर्णधर्म सोडला; आश्रमधर्म सोडला. 'स्वधर्म निधनं श्रेयः' ही गीतेची शिकवण मानली नाही. त्यांना परधर्म भयावह वाटला नाही. अशी धार्मिक आचाराविचारांत चलबिचल झाली. स्वधर्मावरील श्रद्धा उडाली. धर्माचा अभिमान गेला. वर्णाचा अभिमान गेला. कुळाचा अभिमान गेला. वेदविद्येचा कंटाळा केला. उज्ज्वलतेचा विसर पडला.

धार्मिक आणि सामाजिक आंदोलन झाले. त्याचे भाषेवरहि परिणाम झाले. यादवांचे कर्णाधिप 'हेमाडपंत' यांनीं मोडी लिपि काढली. ती नित्याच्या लेखनाला सुगम केली. अक्षरांची धाटणी किंचित् वेगळी केली. ही लिहिण्याला फार सोपी झाली. व्यवहाराच्या उपयोगी आली. तिचा प्रचार वाढला. अंसा लिपीनें नवा पायंडा पाडला. मोडीची घडण पाहिली, देवनागरीनेंही आपली रूढी सोडली. अक्षरवाटिकांना आतां निराळा आकार मिळू लागला. तीन शून्यांची 'ई' गेली. आतां डोक्यावर नागफणा धारण करणारी 'ई' आली. △ त्रिकोणी 'ए' दडला, कान्याकोपऱ्यांत पडला. तीन उभ्या रेधांचा 'ण' अगदीं दिसेनासा झाला आणि पृष्ठमात्रा अक्षरांच्या डोक्यावर बसल्या. अशी लिपींत क्रांति आधीपासूनच होऊं लागली.

लिपींत पालट झाला; पण भाषेचा ओघ अखंड चालत राहिला. मात्र तिलाहि या काळाचे धक्के बसले. ते तिनें हंसून सोसले. तिला कधीं वळण घ्यावें लागलें. कधीं दगडांतून आपला मार्ग काढावा लागला. कधीं तिजवर शेवाळ चढलें. कधीं डगरी उलथून तिचें पाणी गट्टळ झालें. कधीं सूर्यतापानें तापून पाणी उणें झालें आणि भोंवतालच्या रखरखीत वाळवंटांनें पात्र निरुंद झालें. पण पाणी वाहात राहिलें. महाराष्ट्रीय लोक तें पीत राहिले. तिच्यांतून कांहीं

शब्द गेले, कांहीं रूपें लोपलीं, कांहीं वाक्प्रचार मागासले. या सर्वांच्या ठायीं निराळेंच आले 'राजसत्ते'चें 'सरकार' झालें, 'राजसभे'चा 'दरबार' झाला. 'न्यायाधीशा'चें आसन 'कार्जा'नें बळकावलें; 'अग्रवादी' 'पश्चिमवादी' पळून गेले. 'पत्रा' पालट 'कागद' आला. 'अधिकारी' चा अधिकार गेला. 'वार्षिक देवा' ला 'सालीना मुशाहिरा' मिळाला; असा 'क्रम' जाऊन 'सिलसिला' पडला. 'बाळापूर प्रगणा' जाऊन 'प्रगणें बाळापूर.' ('परगना-इ-बाळापूर.') लिहिण्याची पद्धत निघाली. लोक दिग्विजयी निघाले. पित्याचें नांव बुडविलें. 'कामभट पिता दामभट' जाऊन 'कामभट बिन दामभट' आले. राईक, पाईक, मांडलिक, मावळले; अन् नव्या काळाचे 'जमादार, हवालदार, सरदार' उदयाला आले. 'राव यैसे बोलतीजे...जाऊन 'राव यैसे बोलती कीं...'अशी पद्धत पडली. त्याच 'प्रती' ची सर्वेषां नक्कल झाली. अशी आरंभा'ची 'सुरवात' झाली.

जी गति यादवा तीच गति माधवा. राजव्यवहाराप्रमाणेंच नित्याच्या व्यवहारांतही पालट 'वर्षा'चें रूपांतर 'सालां' त झालें; 'दिवसा' चें वेषांतर 'रोजां' त झालें. 'मिती'ची 'तारीख' झाली. अशी 'प्रत्येक वस्तू' ला 'हरजिनस' मिळूं लागली. भाषेप्रमाणें वेश-भूषाही पालटली. अन् लोक 'नागराचे' 'शहरी' बनले. पुरुषांनीं असे ढंग केले, रंग पालटले. पण स्त्रियांनीं मात्र आपली पूर्व परंपरा राखली. त्यांनीं आपली भाषा आणि भूषा पहिलीच ठेवली.

या काळच्या विद्वानांनीं अन् साधुसंतांनीं मात्र बहुमोल काम केलें. धार्मिकतेचा पाया भरला. आचारांचे खांब केले. विचाराच्या तुळ्या केल्या. वाङ्मयाच्या भिंती उभारल्या. समाजाचा डुलता कळस सावरून धरला. धर्माचें रक्षण केलें, संवर्धन केलें अन् समाजांत जीव ओतला.

जा आतां निजा बरें बाळांनो, मी उद्यां तुम्हांला पुढली कहाणी सांगेन.

१४ वें व १५ वें शतक : : : १२

यारे, रामादामानो, प्रेमानामानो, कान्हाशामानो, मी आज तुम्हांला १४ व्या व १५ व्या शतकांतील मराठी कवींची कहाणी सांगत्यें. एका.

मागल्या शतकांत काव्याची सरिता दुथड्या वाहिली. तिनें परमार्थाची शेती भरपूर पिकविली. मधल्या उन्हाळ्यानें पाणी उणावलें अन् पात्र संकोचलें. पण संतमेघांनीं कृपाजलाचा वर्षाव केला, मराठगंगेचा अक्ष अखंड वाहता ठेवला. या काळांत माध्व, जंगम, लिंगाईत, नाथपंथी इत्यादिकांनीं हि रचना केली पण ती काळाच्या उन्हाळ्यानें करपून गेली. रामलिंगशिष्य 'सुजात' यांनें पदें केलीं; 'कान्ही' त्रिमलानें 'पाताळखंड' ग्रंथ केला; त्यांत रामायणाची कथा पालटून लिहिली. पंथप्रसारक लेखकांनीं रामकृष्णांच्या कथा स्वीकारल्या; पण त्या आपल्या पंथाला पोषक करण्यासाठीं उलटून पालटून रंगविल्या.

या काळीं पुरुषांप्रमाणें छियांनींहि मराठीची सेवा केली. मंगळवेढ्याची वेड्या, तिचें नांव 'श्यामा'. तिची मुलगी कोमलगात्रा तिचें नांव 'कान्होपात्रा'. ती आईच्या धंद्याला विटली; पांडुरंगचरणीं विनटली. राजानें तिला आपलेपार्शीं राहण्याचा आग्रह केला. तिनें पांडुरंगीं देह अर्पिण्याचा निग्रह केला. राजानें तिला धरणें पाठविलें.

पांडुरंगानें तिला स्वरूपीं सांठविलें. कान्होपात्रेनें थोडीशी अभंगरचना केली.

भानुदास, म्हणजे नाथांचे पणजे. पांडुरंगाचे भक्त. प्रपंचांत विरक्त. विजयनगरच्या राजानें विठ्ठलास नेलें. तें वर्तमान पैठणास भानुदासास कळलें. 'भक्त भागवत सकळ पारुषले.'

'रखुमाई माई ते जाहलीसे उदास.' 'पुंडलिका मौन पडलें' भानुदास पंढरीस गेले. त्यांनीं विठ्ठलास परत आणण्याची प्रतिज्ञा केली. ते विजयनगरास आले. 'चाल आम्हांसवें' म्हणून देवास विनंति केली. देवाजीनें माव केली. राजानें देवास 'कंठमाला' दिधली. तीच 'देवांनीं भानुदासास दिधली'. त्यायोगें भक्तावर चोरीची आळ आली. 'शूळीं द्यावया भानुदास नेला;' पण त्यानें 'समर्थाचा आधार धरला;' अन् 'कोरडिया काष्ठीं अंकुर फुटले.' असा चमत्कार घडला. राजानें भानुदासाचे पाय धरले, देवास पंढरपुरास धाडलें. भानुदासांनीं अभंगरचना केली. ती सरस झाली. 'मामळभटा' वरील अभंगांत विनोदहि साधला.

कोणी तरी वैदर्भ (बेदर) नगरीं वास करी. त्याचा जन्म मुसलमानांनी राजघराण्यांत झाला. त्यानें विलासांत काळ घालविला. तो अन्तीं अनुताप पावला. कल्याणीच्या 'सहजानंदास' शरण गेला. त्यांनीं अनुग्रह केला; मुसलमानाचा 'मृत्युंजय' झाला. गुरुकृपेनें त्याचें 'मन चित्त समरसलें, स्वयेंस्वरूप प्रकाशलें, निराकार उघडलें ब्रह्ममय.' त्यानें प्रकाशदीप, स्वरूपसमाधान, अनुभवसार, गुरुलीला, अमृतसार, सीताबोध, पंचीकरण, सिद्धसंकेतादि अनेक ग्रंथ लिहिले. अद्वैताचें अमृत स्वतः चाखलें, इतरांना चाखविलें. वेदांतासारखे गहन विषय सोप्या भाषेत सांगितले.

'कर्मभ्रष्ट झाले द्विज.' अनाचाराचें रुजलें बीज. यास्तव धर्म-

संस्थापनेसाठी 'दत्तात्रय' अवतरले. त्यांनी 'नृसिंहसरस्वती' नांव घेतले. त्यांनी जनांना सोज्ज्वळ आचार सांगितला, धर्माचा मार्ग दाखविला. अद्भुत चमत्कारांनी नाठाळांचा भाव धर्मावर बसविला. सर्व महाराष्ट्रभर प्रवास केला. आचारधर्माचा प्रसार केला. दत्तसंप्रदाय वाढविला. नामधारक शिष्य भला. त्याला सिद्धानें गुरुप्रसाद दिला. त्याने 'लीला' चा संग्रह केला. 'सरस्वतीगंगाधरानें' त्याचा 'गुरुचरित्र' ग्रंथ केला. 'श्रीगुरूंनी' चमत्कार केला. वाझेला पुत्र झाला. मूर्खाना धनी झाला. रजकाचा राजा झाला. मेलेला सजीव झाला. अक्षरशत्रु कवि झाला. चांडाळाला पूर्व जन्माचा आठव झाला; अन् तो 'ब्राह्मणां-माजी आम्ही राजे' म्हणणाऱ्या चतुर्वेदी ब्राह्मणांशीं वादविवाद करू लागला. 'श्रीगुरू' नीं योगाचा प्रभाव दाखविला. भक्तीची शक्ति प्रकट केली. रागरागिण्यांची आणि वेदांच्या शाखोपशाखांची माहिती सांगितली. महाराष्ट्रांतील तीर्थांची ओळख पटवून दिली. 'सतीच्या' धर्माची महती गायिली अन् आश्रमधर्माची प्रौढी दाविली. 'समस्त सृष्टि ईश्वराची,' 'सर्वत्र देव असे' हें तत्त्व प्रतिपादिलें. सर्वांना श्रेय आणि प्रेय दाखवून दिलें. या ग्रंथां आचारांचा आदर्श आहे, भक्तीची उत्कटता आहे, वेदशास्त्रांचा गहन अभ्यास आहे, श्रद्धेचा कंद आहे, अनेक कथांचा प्रबंध आहे, गुरुभक्तीचा महिमा आहे, मराठी भाषेचा प्रेम आहे. ग्रंथांत भाषेची शुद्धता काव्याची रसवत्ता आणि विचारांची पवित्रता आहे. दत्तसंप्रदायांतील लोक यास पूज्य मानतात. इतरहि भाविक याचें पारायण करतात. या ग्रंथाचें संस्कृतांतहि भाषांतर झालें.

चाळीसगांवचे देशपांडे जनार्दनस्वामी हे गाणगापूरच्या नृसिंहसरस्वतींचे शिष्य होते. दत्ताचे उपासक होते. त्यांनी थोर तपाचरण केलें. दत्तात्रयांनी त्यांना दर्शन दिलें. त्यांनी इकडे प्रपंचहि केला, तिकडे परमार्थाहि साधला. इकडे परधर्मीयांची सेवा केली, तिकडे स्वधर्माचर-

णाची कास धरली. देवगडाचा मुख्याधिकार भोगला. पण कधी समाधीचा वेळ नाही टळला. इकडे राजाचे मन राखिले, तिकडे देवाचे चरण देखिले. असे जनार्दनस्वामी अलौकिक पुरुष झाले. त्यांनी एकनाथांना आत्मज्ञान करून दिले. स्वामींच्या ठायी कर्तव्य आणि प्रेम असाधारण होते. त्यांची तपाची गुंफा आणि समाधि देवगडावर आहेत. तेथे प्रतिवर्षी यात्रा भरते. स्वामींनी जानकीस्वयंवर, दत्तस्तुति, समाधिप्रकरण हे ग्रंथ लिहिले. आरत्या, पदे आणि अभंगहि केले; नृसिंहसरस्वतीवर केलेली त्यांची आरती लोक प्रत्यही गाणगापुरी म्हणतात.

‘भैरव’ नामे ब्राह्मण तुळजापुरास गेला. तेथे त्याने निष्ठेने अनुष्ठान केले. आई भवानी प्रसन्न झाली. हातीं तीन फळे दिलीं. त्या प्रसादाने त्यास तीन मुले झालीं. मधल्या मुलाचे नांव ‘त्र्यंबकराज’ ठेवले. त्यावर ‘सिद्धेश्वरानी’ कृपा केली. त्यास ब्रह्मकळा प्राप्त झाली. भवानीने त्यास ग्रंथरचनेची आज्ञा केली. त्याने ‘बालबाध’ अथवा ‘बालावबोध’ ग्रंथ केला. स्वानुभवाचा सौरभ ग्रंथभर पसरला. अद्वैताच्या मार्गावर त्याने ग्रंथरूप तोरण बांधले; अन् वेदान्त विचारांचे घोंस ठायी ठायी टांगले. त्याने आपल्या काळची परिस्थिति पाहिली. मतामतांची ओरड झाली. सद्धर्मसरितेत दरड पडली. भावसरणी काटाळ झाली. ती त्याने स्पष्ट दाविली. जैन, लिंगाईत, कापालिक, लीलाचरित्राचे गायन करणारे महानुभाव, कानफाटे, योगी, शैव, वैष्णव, नय्यायिक, मीमांसक इत्यादिकांच्या मताचा त्याने निर्देश केला. मताप्रमाणेच देशाच्या मर्यादा सांगितल्या अन् ‘वर्णरहित एकेश्वरी पंथा’चाहि उल्लेख केला.

मोठमोठेहि ‘जन्मपर्यंत भेदसागरीं डहूळत राहिले.’ त्यांनी पूर्णतेचे परतीर पाहिले न देखले. मोठ्यांचा बोजवारा झाला, तेथे अज्ञान्यांचे नांव कशाळा ! शंकरास ‘कृपा उपजली,’ त्यांनी त्र्यंबकराजास ‘मोक्ष-

द्वार उघडावया हे किली दिधली.' यास्तव त्यांनीं 'हें मऱ्हाटें परी बरवें शास्त्रदूहन (दोहन)' केलें आणि 'जेथ होय विध्वंसन सर्व मता' असा बालबोध ग्रंथ रचिला. 'समर्थ वेदाची आज्ञा पाळात्री.' 'कर्माची संज्ञा सांडो नये.' 'जो स्वजाति वालि, अन्य जाती कवलि, तो प्राणी कव्हणें कार्ळी पवित नोहे' अशी जनलोकांस शिकवण दिली. त्र्यंबकराजानें 'हेचि दिवाळी' केली. 'जिव्हेचा परेळीं शब्दरत्नें ठेविलीं.' अन् संत 'सज्जनांतें वोवाळी केली.' सज्जनांनीं 'प्रसन्नता' दाविली. 'वाग्देवता उल्लास पावली.' 'ब्रह्मविद्येची पूर्णता पदांनीं' प्रसवली. त्र्यंबकराजानें 'वाचा वेचिले शब्दहिरे' अन् मराठीचीं उघडलीं भांडारें. त्यांनीं 'सहजाचि वोवी वोविली,' ती 'महामणीची प्रभावळी जाहली.' ग्रंथांत 'चातुर्यता वरी उपदेश' आहे. 'निर्धारू आणि ज्ञानप्रकाश' आहे. 'सद्विद्या आणि सुरसु' आहे. यांत योगविद्येचें शिखर गांठलें आणि मराठीचें मखर थाटलें.

'गोविंदराज' महानुभावानें 'भक्तिप्रबोध' रचिला. त्यांत भक्तीचा महिमा गायिला. 'तेणें स्मरणें आकर्षिली' अन् 'श्रीमूर्ति पुढें उभी जाली.' ती अनुतापाच्या आसर्नी बसविली; 'नेत्रजळ हेलावळें.' 'तेनें उष्णोदकें चरण क्षाळण केले.' 'मोगर्या चांफेकळियाहुनि परिमळी मन सुमनें ओळगविली श्रीदेवरायासी.' 'भावाचा कणक-(कनक)-परिमेळ केला.' अन् जीवाचा रत्नदीपु उजळिला.' ग्रंथ लहान झाला; पण रसिकांना मान्य झाला.

कृष्णामुनीं 'ब्रह्माण्डगोलक' ग्रंथ रचिला. अर्जुनानें अठरा अध्याय गीता ऐकिली; तरीहि शंका पुढती उरली. यांत श्रीकृष्णांनीं तिचा परिहार केला. वाईदेशकर भीष्माचार्यानें अनेक ग्रंथ केले. पंथाचें नांव वाढविलें.

संतोषमुनि कृष्णदास हा पारमांडल्य आमनायांत झाला. यानें 'रुक्मिणीस्वयंवर' ग्रंथ केला. तो पंथांत फार प्रिय झाला. 'शब्द-ब्रह्मीच्या मुद्रिका' वर 'वेदपुराणांचीं रत्ने' अनेक. त्यांमध्ये 'माणिकलें श्रीभागवत' एक. जैसे 'माणिकामाजी कीळपडिखर,' तैसे 'भागवती रुक्मिणीस्वयंवर.' असें प्रसंगाचें महत्त्व वर्णिलें. त्यानें आपल्या रसाळ वाणीनें सारस्वताचे चषक रसिकांस अर्पिले. त्याचप्रमाणें त्यानें मराठीचेंहि मनोहरत्व दाखविलें. संस्कृत-प्राकृतादि वाणीचे षट्प्रकार, मात्र यांचा 'प्राकविस्तार करावेया मन्हाटी एक चतुर.' 'संस्कृतावरी महाराष्ट्री टीका' म्हणजे 'हेमाची मुद्रिका (वरी) गरुडपाचू.' 'हे (मराठी) छप्पन भाषांची मुकुटीं शोभे सुहावी सुंदर गोमटी.' असा मराठीचा कैपक्ष घेतला; ग्रंथांत यथार्थ करून दाखविला.

या काळांत मराठीनें आपलें आसन महाराष्ट्रांत बळकट केलें, वर देशपर्यटनहि केलें. ज्ञानदेव-नामदेवांनीं पूर्वी वाट दाखविली. ती हिनें ध्यानांत राखिली. पंचनद (पंजाब) प्रांतांत महानुभाव पंथाचा प्रवेश झाला. त्यांच्या तेथील मठामठांतून हिनें—निवास केला. असा हिचा लौकिक दूरवर गेला.

जा, आतां निजा बरें बाळांनो, मी उद्यां पुढली कहाणी सांगेन.

यारे, भोळ्या भाविकांनो, प्रेमळ रसिकांनो, मराठीच्या पाईकांनो, मी आज तुम्हांला एकनाथांची कहाणी सांगत्यें ऐका.

गादेचें तीर पावन थोर, तीरावर वसलें पैठण नगर. पैठण हें साधूंचें माहेरघर होतें अन् वेदविद्येचें आगर होतें. तेथें भगवद्भक्त भानुदासाच्या कुळांत नाथांनीं जन्म घेतला. त्यांनीं देशाचा उद्धार केला, धर्माचा प्रसार केला, मराठीचा पांग फेडला अन् सर्व जन्म सार्थकीं लावला. पैठण दक्षिणेंतील काशी, नाथासाठीं आले द्वारकानिवासी. अशी पैठणच्या कीर्तीला नाथांनीं आपल्या पुण्याईची जोड दिली.

बाळपणापासूनच त्यांना 'महासुखाची आवडी गाढी' लागली. त्यांनीं लौकरच जनार्दनचरणीं मिठी मारिली. त्यांनीं सर्व दोष 'निजात्म बोधानें प्रक्षाळिलें,' अन्तःकरण पवित्र केलें, 'उगाळोनि अहंपण सोडहं काढिलें शुद्ध चंदन;' अन् त्यानें अर्चिला चर्चिला जनार्दन. 'गुरूचें नाममात्र तेंच (त्याचें) 'वेद शास्त्र' नित्य, कारिता गुरुसेवा प्रेमपडिभर होत जीवा.' नाथांनीं 'गुरुकृपेचें वर्म' जाणिलें, 'जग परब्रह्म' देखिलें. त्यांनीं 'निज मुक्ति उप्रेक्षिली,' त्यांना 'गुरुभक्ति पट्टिये' वाटली. गुरु माउली प्रसन्न जाहली. तिनें आत्मज्ञानाची ठेव दाविली; 'सकळ

वैभवेसी शांति सुख' दिलें आणि श्रीदत्तात्रेयांचें दर्शन करविलें. येथून त्याचें 'अन्तर जडलें आत्मस्थिती' अन् 'बाह्य रंगलें भगवद्भक्ति.'

नाथांनीं गुरूसांगातीं तीर्थाटन केलें आणि देश, धर्म, भाषा यांच्या स्थितीचें अवलोकन केलें. त्यांनीं परिस्थितीचें आकलन केलें. आणि उपायांचें चिंतन केलें. पुढें गुर्वाज्ञेनें नाथांनीं गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला. गिरिजाबाईचा नाथाघरीं प्रवेश झाला. सुगृहिणी म्हणजे संसारांतील पर्वणी. घरांत नांदे पतिव्रता, अंगणांत वाढे मोक्षलता. शीलवती घरीं नारी, सर्व सुखें उर्भी दारीं. पतिव्रतेचा श्वासोच्छ्वास, पावन जैसा जगन्निवास. पतिव्रता बोले चाले, धरणी माता हर्षुनि फुले. पतिव्रता हंसून पाही, गुलाल उधळिती दिशा दाही. गिरिजाबाई माउली, नाथांशीं एकरूप जाहली. तिला 'केवळ सेवेची आवडी' उरली. नाथांची गिरिजाबाई पत्नी, 'जैसी योगिया लागली उन्मनी.' नाथांची गिरिजा गोमटी, 'चित्त चैतन्या पडली मिठी'. 'धन्य धन्य वो माये वंदावे पाय झ्येचे.' 'द्वियांची गोडी अनकुलता' ती नाथांच्या प्रपंचांत नांदत होती. 'देवावीण दुजे देखावया संसारीं उरी नाहीं उरली.' त्यांच्या प्रपंचाच्या आलवार्ली परमार्थलता पालवली. ते 'संसारी सदा सर्व भूतहितकारी' होते, म्हणून भगवंत त्यांच्या घरीं पाणी भरीत होते. असा गिरिजाबाईसह नाथांनीं संसार थाटानें केला; जनलोक परमार्थाच्या थाटानें तरून नेला.

'जैसा बोले तैसा क्रियार्थ', हें त्यांच्या आचरणाचें सार होतें. सर्व जन्मभर ते गृहस्थाश्रमाची थोरवी आचरून दाखवीत होते. प्रत्येक आश्रम आपापल्यापरी थोर आहे; पण गृहस्थाश्रमाचें पुण्य अपार आहे. त्यांनीं अतिथींचा सत्कार केला, ब्रह्मचिंतनावांचून त्यांचा क्षण नाहीं वायां गेला. त्यांनीं कर्मठपणा मोडला, भक्ति-मार्ग जोडला. 'नुसत्या हरिनामाचा घोष' लावला अन् सारा 'जनलोक मुलविला.'

नाथांनीं सकाम व्रताचार अनादरिला, सदाचार स्वीकारला. त्यांनीं सर्वाभूर्ती भगवद्भाव पाहिला; गोखर, चंडाळ, श्वान यांत भेद नाही मानला. 'जेणें आपणासि दुःख होतें' तें तर दुसऱ्यास कधींच दिलें नाही; पण 'आपलें सुख' मात्र सर्वास वाटलें. त्यांनीं अनाथांना सनाथ केलें; दीन आपंग उद्धरिले. जी प्रीति 'हरिवरती' तीच इतरांच्याहिलेकरावरती केली. वाळवंटांतील महाराच्या पोरांस उचलून कडेवर घेतलें आणि श्राद्धाचें अन्नहि महारांस वाटलें. असा 'भूर्ती भगवंत पाहतां' तेथें 'कैची उरे द्रोहाची वार्ता !' नाथ 'दया दाविती पावलो-पावली,' जैसी वृक्षा संगें सावली. त्यांनीं साधूंचीं लक्षणें भागवंतीं सांगितलीं, तशीच त्यांची वागणूक जनांनीं बघितली. नाथ 'स्वोन्दीं वृत्त झालें,' 'जगाच्या जीवनीं निवाले,' काशीची कावड रामेश्वरास नेली; पण पाण्यावांचून तळमळणारें गाढवहि परमेश्वररूपच पाहून ती त्यास पाजली. असे 'जीवे प्राणे भक्तीसी विकिले, कर्माची आठवण विसरले.' कर्मठांनीं त्यांना प्रायश्चित्त दिलें. तें नाथांनीं समाधानानें घेतलें. छळकांनीं त्यांचा छळ फार केला. नाथांनीं त्यांचा मळ (पाप) दूर केला. निंदकांनीं त्यांची निंदा केली. नाथांनीं त्यांचीं पावलें वंदिलीं. जें कोणी निंदिती तेहि आम्हां ब्रह्ममूर्ति' अशी त्यांची वागणूक होती. निंदकाविषयीं त्यांनीं म्हटलें 'निंदक कामाचा कामाचा, गुडी आत्मारामाचा.' 'एक अद्वैत ब्रह्म पाहीं दुसरें आणिक काहीं नाही' 'ब्रह्मा वेगळा पाही प्रपंचू नाही' असें त्यांचें सांगणें होतें. 'राहे अलित संसारीं, अंतरीं धरूनिया हरि,' असें सांगण्यासारखेंच त्यांचें वागणें होतें. 'लीनता भरली सबाह्यांतरीं, ब्रह्मादि-मशकेरवी, (ते) सर्वाते वंदिती शिरीं.' जशी लीनता तशीच समाधान आणि शांतता. ते 'सुरस कथा सांगती, अथवा लौकिक बोल बोलती, परी त्यांची समाधि मुद्रा न खंडती; आणि मौन न मोडे कवणें रीति.' 'पूजितां कीं, गांजितां

त्यांची डंडळेना समता.' त्यांनी भागवतधर्मचिं खरें 'रहस्य' जाणलें. तें त्यांच्या रोमरोमांतून भिनलें 'अभेद-भक्ति वैराग्यज्ञान स्वयें आचरिलें आपण.' त्यांनीं जनलोकांसहि दिधली तीच अमोल शिकवण.

एकनाथ म्हणजे महाराष्ट्राचे 'एक' नाथ होते. ते भागवतधर्म-मंदिराचे-स्तंभ होते. ते कृपेचे सागर, प्रेमाचे आगर आणि विचाराचे रत्नाकर होते. नाथ म्हणजे वैराग्याचें वैरागर, भक्तीचें माहेरघर आणि ज्ञानाचे भास्कर होते. ते भूतदयेचें मेघमंडळ, -सदाचारांचें पुण्यस्थळ आणि सद्वृत्तीचें विश्रामस्थळ होते. ते गृहस्थाश्रमधर्माचें संगोपनस्थळ, मुक्तीचें पाठबळ आणि मराठी भाषेचा परिमळ होते. त्यांना आसक्ति शिवली नाही. कोपाची सावली तर त्यांच्या पावलापारींहि डळमळली नाही. त्यांनीं विषयांचा वाडा पाहिला नाही. ते 'स्त्रीसंगें प्रजा व्याले परि ब्रह्मचर्या नाही मुकले.' 'पद्मपत्रमिवांभसि' असा त्यांनीं संसार केला, महाराष्ट्र समाज सन्मार्गाला लाविला. नाथांनीं आपल्या चारित्र्याच्या रूपानें अलौकिक तसेंच चिरंतन काव्य निर्माण केलें आणि पदापदांतून अद्वितीय असा अक्षर ब्रह्मरस वाहूं लागला. तो स्त्री, शूद्र, ब्राह्मण या सर्वांनीं सारखाच चाखला.

नाथांनीं असा संसार केला अन् फाल्गुन वद्य षष्ठीला देह ठेवला. नाथांच्या चरित्रांत या तिथीची महती मोठी, या तिथीला घडल्या अनेक गोष्टी. नाथांचे गुरु जनार्दनस्वामी त्यांचा जन्म षष्ठीलाच झाला. षष्ठीलाच दत्तांनीं त्यांना 'दर्शनाचा 'लाहो' दिधला. याच तिथीला स्वामींनीं नाथांवर अनुग्रह केला. षष्ठीलाच स्वामींनीं समाधि घेतली अन् नाथांनींहि तीच पावन तिथि साधली. षष्ठीचा उत्सव नाथांनीं गुरुप्रीत्यर्थ आरंभिला, पुढें एका जनार्दनीं विलीन झाला तेव्हांपासून गुरूचा उत्सव नाथांच्या नांवांनं प्रसिद्ध झाला.

भगवंतांनीं अर्जुनास गीतेमध्ये सांगितलें, 'धर्मसंस्थापनेसाठीं मी युगीं युगीं अवतार घेतले, त्याचें अलीकडील प्रत्यंतर नाथांच्या चरित्रांत पहावयास मिळालें. धर्माचार लोपला. विहिताचार हरवला. तेव्हां आचार्यांचा अवतार झाला. यांनीं बौद्ध-जैनादि पाखंडांचें खंडन केलें, संन्यासाचें मंडन केलें अन् अद्वैताचा प्रसार केला. आपला कीर्तिडिंडिम आसेतु-हिमाचल गाजविला. पुढें कांहीं काळानें धर्माला पुन्हां अवकळा आली. आचाराची कळी करपली. विचाराची लता खुरटली. ज्ञानाची सरिता संस्कृताच्या अरण्यांतच घोटाळली. जन-लोकांना रानभूल झाली. तेव्हां श्रीज्ञानेश्वरांनीं भागवतधर्माची ध्वजा उंच उचलिली. ती महाराष्ट्रभर मिरविली आणि लोकांची गाडी भागवतधर्माच्या चाकोरीवर आणिली. त्यांनीं जनांना भक्तीची गोडी लावून दिली. त्यांनीं त्यांना मुक्तीची पेठ दावून दिली. ज्ञानदेव-नाम-देवांचा अवतार आटोपला अन् मधल्या काळांत भागवतधर्माचा आठव बुजत चालला. ज्ञानाचा विसर पडूं नये, नामाचा गजर अडूं नये, भागवतधर्माला खंड पडूं नये, यास्तव नाथांचा अवतार झाला. त्यांनीं समाज जागा केला.

कर्मठपणा वाढला. ढोंगा-सोंगाला रंग चढला. मंत्रांतंत्राचें साम्राज्य माजलें. सगळीकडे अंधळे गाखूड झालें. ज्ञानाची खोल दरी, कर्माचा कचाटा भारी, योगाची तर गोष्ट दुरी, अशी चड्ढकडून जनांची अडवणूक झाली. मनाची कुचंबणा झाली. वृत्ति बावरली. मन तरळलें. कार्याकार्य कळेना. असे लोक दीन झाले. त्यांना नाथांनीं सन्मार्गावर आणले. लोकांच्या मनांत त्यांनीं भागवतधर्माचें बीज रुजविलें. त्याला स्त्राचरणाचें पाणी घातलें. त्यायोगें श्रद्धेचीं मुळें खोल गेलीं. वर सद्वासनांच्या पालव्या फुटल्या. त्याला भक्तीचीं फुलें-फुलें येऊं लागलीं. या फळांफुलांवरली कीड घालविण्यासाठीं नाथांनीं कीर्तनें केलीं आणि

त्यांना टवटवी दिली. कर्मठांच्या बांडामुळे जो कोंडमारा झाला त्याला आतां भक्तीचा वारा लागला. लोकांच्या उत्साहाला फुलवरा आला. त्यांच्या कर्तृत्वाचा परिमळ सर्वत्र दरवळू लागला. भागवतधर्माचा उपदेश करून नाथांनीं भोळ्याभाळ्यांची अशी सोडवणूक केली. त्यांनीं 'द्वैताची अर्गळा काढली,' शास्त्रांची 'शृंखळा फोडली' अन् 'अद्वैत-सुमन-शाळा उघडली.' याप्रकारें नाथांनीं ज्ञानेश्वरांची परंपरा पुढें चालविली, पालविली आणि फुलविली.

जा आतां निजा बरें बाळांनो, मी उद्यां पुढली कहाणी सांगेन.

यारे भोळ्या भाविकांनो, प्रेमळ रसिकांनो, मराठीच्या पाइकांनो, मी आज तुम्हांला एकनाथांची कहाणी पुढें सांगत्यें ऐका.

नाथांनीं मराठीची सेवा केली; विपुल ग्रंथसंपत्ति निर्मिली. जनार्दनांनी आज्ञा केली. नाथांनीं 'चतुःश्लोकी भागवता' वर मराठी टीका केली. 'श्रीभागवत आणि भाषा मन्हाठे, हें बोलणें नवल वाटे, पूर्वी नाहीं ऐकलें कोठें,' परी तेथें 'शब्दापुढें ज्ञान धांवे, ओवीपुढें अर्थ पावे,' अशी नाथांची रचना झाली. आदिनारायणांनीं ब्रह्मदेवास चार श्लोकांत गुह्यज्ञान सांगितलें. त्यावर नाथांनीं हें सुरस भाष्य केलें. नाथांनीं 'गीतासार,' आनंदानुभव, 'हस्तामलक,' 'शुकाष्टक,' 'स्वात्मसुख,' 'आनंदलहरी' इ. लहान ग्रंथ रचिले अन् ब्रह्मज्ञानाचें विवरण केलें.

अनेकांनीं 'रुक्मिणी-स्वयंवरा' वर रचना केली; पण नाथांची गोष्ट सगळ्यांहून आगळी. त्यांनीं कृष्ण-रुक्मिणीच्या विवाहासहच त्यांत जिवाशिवाचें लग्न लाविलें; प्रपंचासंगें परमार्थाचें विवरण केलें. 'सत्वानिला अतिधार्मिक राजा भूमिक' हा मूर्तिमंत विवेक त्याची 'शुद्धमति श्रद्धा पत्नी, तेथें जन्मली चिच्छक्ति रुक्मिणी.' तिनें श्रीकृष्णाची कीर्ति ऐकिली. तिच्या 'हृदयीं मूर्ती आविर्भवली' अंग

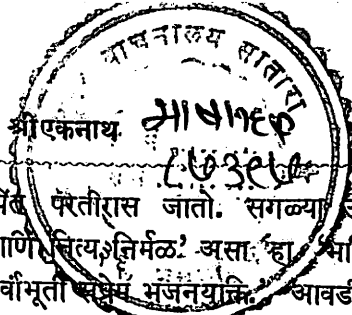
रोमांचित जाहलें. नेत्रीं बाष्प दाटले. शरीर चळाचळा कांपूं लांगलें. असें तिला कृष्णकीर्तीनें 'झडपिलें'. 'भक्तिपार्शी भावना गेली, तशी माय धांवोनि आली.' रायानें विचार केला. श्रीकृष्ण वर नेमिला. पण विकल्प रुक्मिया कृष्णद्वेषी, वचन न मानेची त्यासी. त्यानें शिशुपाल सोयरा 'नियोजितां' 'दचकली राजदुहिता'. तिनें 'निजभावाचा ब्राह्मण पाठविला श्रीकृष्णालागून.' जेथें वीज पिळून घातले सडे, मुक्तिपताका चहुंकडे, जेथें शुक्र पिंगळे अनुवादत तेणें वेदान्त दचकत, 'जेथें पक्षी बोलती गुह्यार्थ,' अशा द्वारकेस तो आला. त्यानें कृष्णास रुक्मिणीचा भाव कळविला. कृष्णानें रथ कुंडिनपुराकडे वळविला. 'लग्नाआड एक राती' म्हणून रुक्मिणी उपरीवरती (माडीवरती) वाट पहात होती. नेत्रीं अश्रुधारा वाहती. दुःखें थरथरा कांपत होती. धरितां धीर न धरवे तिजप्रती. तीं डावा डोळा लवला. बाहु स्फुरती वेळोवेळां. असा शुभशकून झाला. सुदेव ब्राह्मण परत आला. त्यानें कृष्णागमनाचा भाव सुचविला. तेव्हां. 'अंगीची उतटली कांचोळी, मुद्रिका दाटली, सर्वांगें हरिखली वेल्हाळी.'

भीमकाकुळीं चाल पुरातन विवाहाआधीं करावें अंबिकापूजन, तेथें 'भीमका पाहे कृष्णवंदन, नयनीं गुंतले नयन, दोहींचा एक झाला प्राण, पाणिग्रहण जीव-शिवां' रथीं घालोनी रुक्मिणी घेवोनी गेला शारंगपाणी. शिशुपालादि वीर धांवले; पण यादवांहातीं पराभव पावले. रुक्मिया युद्धास आला. कृष्णानें 'वोढोनि आणिला रथातळीं.' कृष्णानें 'झळपति गदा काढिली. भीमकी घाबरली. तिनें चरणावरी माथा ठेविला, दीनबंधु विनविला अन् स्वबंधु वांचविला. पुढें भीमकानें श्रीकृष्ण नगरास आणिला; विवाहाचा अपूर्व सोहळा केला. हळद लावण्यापासून धत्रळे गाण्यापर्यंत अन् गणपतिपूजनापासून धेंडा वांचण्यापर्यंत सर्व सोहळे केले. ते नाथांनीं सरस वर्णिलें.'

ग्रंथांत वाणीचा विकास आहे; भावनेचा विकास आहे. प्रतिभेचा प्रकार आहे. यांत वर्णनाचे प्रकार आहेत, उपमा-उत्प्रेक्षा-रूपक दृष्टान्तादि अलंकार आहेत. यांत शृंगाराची कांति आहे, वीराची दीप्ति आहे, हास्यविनोदाची सूक्ति आहे अन् शांतीची प्रतीति आहे. भाषेत गोडी अन् वर्णनांत प्रौढी आहे. मधून मधून अध्यात्माची गुंफण आहे. सर्वत्र अनुभवाची शीतल शिंपण आहे.

दत्तात्रेयानें प्रेरणा केली. सद्गुरूनें आज्ञा केली. संतांनीं 'थोर साक्षेप' केला. नाथांनीं 'भागवत' (सं. भागवताच्या एकादश स्कंधावर टीका) ग्रंथ रचिला. अन् 'सोलीव विवेकाचा विवेकू सांगितला.' श्री-कृष्णांनीं उद्धवास जें ज्ञान सांगितलें, तें नाथांनीं सर्व जनलोकांस वांटून दिलें. ग्रंथाचे पहिले पांच अध्याय पैठणांत केले, अन् इतर भाग 'वाराणसी आनंदवनी' रचिला. 'हे टीका तरी मन्हाठी, परिज्ञानानें होईल (ज्ञाली) लाठी.' या ग्रंथानें मुमुक्षूंना परमार्थ दिला, साधकांना साधन दिलें, भोळ्या भाविकांना भक्तीचें वाढण दिलें. यांत भागवत-धर्म वर्णिला, भगवद्भक्त दाखवून दिला, मायेची नांदणूक सांगितली, अन् तिचा तरणोपाय दर्शविला. यांत परब्रह्माचें निरूपण केलें आणि 'अभक्ता अधमां गति कैसी !' या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर दिलें. ज्ञानेश्वरीनंतर वारकरी पंथांतील लोक यालाच प्रमाणग्रंथ मानतात.

या ग्रंथाच्या योगें नाथांनीं जनलोकांला पुढीलप्रमाणें शिकवण दिली. इंद्रियें कोंडितां कोंडत नाहींत, विषय सांडितां सांडत नाहींत. यास्तव हरिभक्ति करा म्हणजे 'विषयासक्ति सहज राहे (थांबते) सर्व कांहीं भगवंतास अर्पण' करा. त्यांत 'मुख्यत्वे भजन' करा. हाच भागवतधर्म. येथें नको 'नाना व्युत्पत्ति सुगमोपायें ब्रह्मप्राप्ती' भागवत-धर्माची अशी स्थिति कीं, 'भोळींभाळीं भवाब्धि तरती', स्त्रीशूद्रादि आवड्या जाती, त्यांना नाथ ही भागवतधर्माची नौका देती. ते भजन-

भावे स्वतःच अन् एकाच खेपेद परतीरास जातो. सगळ्या उपायां-
मध्ये 'अति प्रांजळ निर्विघ्न आणि चित्त्यः निर्मळ' असा 'हा' 'भक्तियोग
केवळ' अन् 'भक्ति म्हणजे सर्वाभूती सधेय भजनयुक्ति.' आवडीं हरी-
कथा ऐकतां, नाना चरितें श्रवण करितां, आत्मचर्चा हृदयीं धरतां
भक्ति उपजते. 'भक्तिवीण विद्याशास्त्र केवळ भारवाहक.' 'हेतुक अथवा
अहेतुक' कसेहि कर्म करा; पण भगवंतीं अर्पण करा. भक्ताला माया
बाधत नाही, योग आडवीत नाही अन् कर्म बुडवीत नाही. भक्ताची
समाधि कधी भंगत नाही. देहीं असून भक्त विदेही असतो. हीच
त्याची अखंड समाधि. 'गा खर चांडाळ श्वान, अति निंद्य जे हीन दीन
ते भगवद्रूप देखोनि पूर्ण घाली लोटांगण अनन्यभावे,' तोच भगवद्भक्त.
सर्व भागवताचे सार 'ब्रह्मप्राप्तिके सुगम साधन तें सप्रेम भगवद्भजन'
आहे. 'जातीनें नीचत्वा गेला' तो - 'भक्तिभावे उंचावला.' यास्तव
परमेश्वरापर्यायी भाव धरा. 'भाव तोचि देव ये अर्थी संदेह धरूं नका.'
'पाउला पाउलीं चिंतावी माउली, विठाई साउली आदि अंती.' त्यानें
चारी मुक्ति घरीं चालत येती.

नाथांच्या भागवतांत त्यांच्या बुद्धीची व्यापकता, हृदयाची
विशालता, आचाराची शुद्धता, विचारांची गंभीरता, विरक्ताची विरक्ता,
भक्ताची प्रेमळता, ब्रह्मींची पूर्णता आणि काव्यांतील रसवंती आहे.
त्यांत लोकोद्धाराची तळमळ आहे अन् अन्तःकरणांतील खळबळ आहे.
त्यांत भाषेचा प्रसाद आहे. कल्पनांचा विलास आहे, भावनेचा सुवास
आहे अन् आत्मीयतेचा प्रकाश आहे. ग्रंथानें अद्वैताचा प्रसार केला तर
भक्तीचा शृंगार घासून साजरा गोजिरा केला. त्यानें संस्कृतीचा सुवर्ण-
कोष लुटविला अन् सुविचारांचा प्रसाद घोरोवर वांटविला.

नाथांनीं भावार्थ रामायण लिहिलें, त्याची पंचवीस सहस्र ओवी
झाली. ग्रंथ अपूर्ण राहिला. श्रोतृवृंद हळहळला. त्यानें नाथाचरणीं

आग्रह धरला, ग्रंथ पाहिजे पूर्ण केला. नाथांनी 'गावबास' आज्ञा केली. ती गावबासने शिरीं धरली. 'गावबा' म्हणजे गांवढळ पोर; पण नाथ-कृपेनें झाला थोर. गुरुकृपेनें नवल झालें. गावबासनें रामायण संपविलें. तो नाथांशीं एकरूप झाला. त्याचा ग्रंथहि नाथांसारखाच उतरला. नाथांनीं पहिलीं पांच कांडें रचिलीं. गावबांनीं पुढलीं दोन रचिलीं. एकंदर ओवी चाळीस सहस्र झाली. ग्रंथांत प्रसन्नता आहे, अध्यात्म आहे, मनुष्यस्वभावाची विविधता आहे, बुद्धीचा समतोलपणा आहे, विवेचनाची सूक्ष्मता आहे, कथेचा रसाळपणा आहे, भाषेचा सरळपणा आहे अन् भक्तीचा प्रेमळपणा आहे.

नाथांनीं स्वतंत्र रचना केली तशीच ज्ञानेश्वरीसारख्या पूर्व ग्रंथांचीहि सेवा केली. ज्ञानेश्वरी म्हणजे शरत्पौर्णिमेचें चांदणें. पण आकाश ढगाळलें. चांदणें उणावलें. नाथांनीं आपल्या उत्साहाच्या वाऱ्यानें ढग दूर केले. त्या 'अति शुद्ध' ग्रंथांतून त्यांनीं 'अबद्ध पाठांतर' काढून टाकलें अन् पुन्हां चांदणें पाडलें. 'नाथां'नीं ज्ञानेश्वरीवर प्रवचनें केलीं; जनलोकांना तिची गोडी लावून दिली.

नाथांनीं दशावतार, कृष्णज्ञान, दत्तजन्म, ध्रुव, प्रल्हाद, उपमन्यु, सुदामा इत्यादि पौराणिक संतांचीं चरित्रेहि गायिलीं आणि एकादशीव्रत तुलसी इत्यादिकांचीं माहात्म्येहि वर्णिलीं. नाथांनीं या कथा आख्यानें अन् माहात्म्ये यांच्या योगानें जनांना पुराणांचा परिचय करून दिला, आचारांचा मार्ग दाखविला, अन् सुविचारांचा पाठ शिकविला. ह्यांतील पुष्कळशीं आख्यानें अभंगरूपानें रचिलीं. नाथांनीं आळीप्रमाणें पदें आणि अभंग यांची विपुल रचना केली. कृष्णलीला, कृष्णजन्म, कृष्णाचें बाळपण, नाममाहात्म्य, देवभक्ति, उपासना, हळदुली यांवर त्यांनीं शेंकडों अभंग, पदें रचिलीं अन् लहानथोर स्त्री शूद्र यांस मोक्षाचें द्वार

सारखेंच उघडें केलें. त्यांची उपदेशाची रीत इतरांहून वेगळी. विद्वानां-
 साठीं वेगळी अन् अज्ञानांसाठीं वेगळी. खेळतां खेळतां त्यांनीं ज्ञान
 दिलें; अज्ञाना मुक्त केले. खेळांवर त्यांनीं अभंग रचिले अन् खेळत
 खेळत अध्यात्माचे घुटके पाजले. कांडण, पिंगा, फुगडी, भोंवरा,
 लपंडाव, वावडी, झोंबी, एकी-बेकी इ. सर्वांतून त्यांनीं अध्यात्म
 सांगितला अन् नामाचा महिमा गाऊन मोक्षाचा ठेवा दाखवून दिला.
 'हरिबोला देतां, हरिबोला घेतां' असा हरिनामाचा प्रसाद त्यांनीं वांटून
 दिला. जनलोकांना संसारांतून मार्ग काढून दिला अन् वेदान्त आणि
 व्यवहार यांचा सांधा सांधून दिला.

नाथांचे अभंग अतीव मधुर झाले. त्यांत त्यांनीं अध्यात्माचे
 रंग भरले अन् मधून मधून हास्यविनोदाचे तुषार सोडले. त्यांत
 शब्दांची वेचकता आहे अन् फुलांची मोहकता आहे. त्यांत भावना
 जिव्हाळ्याची आहे. भाषा उफाळ्याची आहे. विषयाला साजावें अन्
 लोकांना समजावें, हेंच तिचें रूप. तिला संस्कृताची आवड नाहीं.
 परकी शब्दांचें वावडें नाहीं. रत्न आणि गारगोटी सर्वांचा संग्रह
 तिच्या (पोटी.) पण उपयोगांत मात्र कलात्मक दृष्टि. नाथांची अभंग-
 वाणी म्हणजे गंगेचें पाणी. नाथांची अभंगवाणी एकुलती एक अन्
 लाडकी लेक.

नाथांनीं पद्य-रचना केली. तशीच गद्य-रचनाहि केली. 'जिवाजीपंत
 ठाणेदार वास्तव्य कायापुरी' यांचा आणि 'आत्मारामपंत' यांचा पत्र-
 व्यवहार त्यांनीं व्यक्त केला; तर कायापुरीकर जिवाजीपंत सुभेदार
 यांचा अर्जदास्त त्यांनीं लिहिला आणि 'प्रगणे मजकूरचे जमेदार
 दंभाजी शेटये व कामाजी महाजन व मनीराम देशमुख व ममताई
 देशपांडी व क्रोधाजी नाईकवाडी ऐसे हरामजदे फार आहेत ते सरकार
 कामाचा कयास चालूं देत नाहींत असा 'बंदगी रोशन' केला.

‘मा’ म्हणजे दीप्ति, ‘रूढ’ म्हणजे वर अधिष्ठित असलेले ‘भारूढ’ म्हणजे दीप्तिवर अधिष्ठित असें तेजस्वी गीत. ‘भार’ म्हणजे जनसमूहासंबंधी रचलेले; अथवा जनांनीं आदरलेले गीत. ‘भारूढ’ म्हणजे बहुरूढ फार रूढलेले अर्थात्-जनांनीं फार आदरलेले. लोकप्रिय गीतं मराठीच्या बाळपर्णीच ‘भारूढा’ चा जन्म झाला. ज्ञानदेव नामदेवांनीं त्याचें लालन केले पण नाथांनीं च त्याचें पालन, पोषण आणि संवर्धन केले.

भारूढाच्या योगें नाथांनीं अमोल जनसेवा केली. त्यांनीं ‘भुत्या’ बनून दिवटा नाचविला, ‘बया दार उघडा’ असा विश्वमोहिनीला आवाज दिला, कधीं ‘गोंधळी’ होऊन ‘गोंधळ’ घातला; चार वेदांचा फुलवरा अंबेवर बांधला अन् भवानीआईला ‘रोडगा’ वाहिला; कधीं ‘जागल्या’ होऊन ‘उठा कीं जी मायबाप ! कशी लागली झोंप ?’ म्हणून त्यांनीं राखणीची ललकारी दिली अन् कधीं ‘महार’ होऊन ‘जोहार’ घातला अन् ‘अखंड कैलासींचा दारवटा मोकळा केला कीं जी मायबाप,’ अशी आरोळी दिली. कधीं सासुरवाशीण बनून ‘विषया’-चें सासर नको म्हटले; तर कधीं यांनीं जोशी होऊन शकुन सांगितले आणि ‘रामनाम घ्या’ असें ‘दान’ सांगितले.

नाथांच्या भारूडांत विषयांचा व्यापकपणा आहे, संख्येचा अधिक-पणा आहे, त्यांत रचनेचें सौंदर्य आहे. भाषेचा ठसठशीतपणा आहे. त्यांची भाषा विषय आणि पात्र यांस अनुसरून आहे. तींत नाद-माधुरी आहे, रचनाचातुरी आहे. त्यांत विचारांचा सखोलपणा आहे; मनुष्यस्वभावाचा विविधपणा आहे. त्यांत मनाचा मोकळेपणा आहे; निःस्पृहाचा निर्भीडपणा आहे. त्यांत साधूची भूतदया आहे; माईची माया आहे. त्यांत मनोरंजन आहे, त्यांत लोकशिक्षण आहे. त्यांत खेडवळांचा खेडवळपणा आहे. काव्य थोडें असून क्वचित् प्राम्यताहि आहे. पण सर्वांत अध्यात्माचें सूत्र अनुस्यूत

आहे, लोकोद्धाराची तळमळ प्रतिबिंबित आहे. आजहि भारूड म्हटलें कीं नाथांचेंच नांव प्रामुख्यानें पुढें येतें, भजनी मंडळी तें भारूड आवडीनें गातात.

नाथांनीं मराठीची सेवा केली अन् ग्रंथसंपत्ति निर्माण केली. त्यांनीं मराठीवरील आपलें प्रेमहि ठिकठिकाणीं व्यक्त केलें अन् मराठीच्या द्वेष्यांचें तोंड बंद केलें. 'संस्कृत वाणी देवें केली, प्राकृत तरी चोरा-पासून झाली ?' असें त्यांना रोकठोक विचारलें अन् त्यांची ही केवळ 'अभिमान भुली' त्यांना दाखवून दिली. 'सोन्याचीं सुमनें, नवीं जुनीं' न म्हणजे. कारण येथून तेथून एकच सोने. 'मराठी भाषा चोखडी, परब्रह्मी फळली गाढी,' असें तिचें मोठेंपण यांनीं पाठवून दिलें.

नाथांच्या रचनेंत विपुलता आहे आणि विविधता आहे. तींत गंगेची शुचिता आहे आणि सागराची गंभीरता आहे. तींत कुसुमाची कोमलता आहे. विनोद आहे. तींत नीति आहे. रीति आहे आणि रसांची प्रतीति आहे. तींत भावना आहे, कल्पना आहे, भाषा आहे. अन् भाषेची भूषा आहे. तींत तार्किकाची तार्किकता आहे, कवीची काव्यात्मकता आहे. तींत भावगीत आहे. तींत लोकगीत आहे. तींत खंड काव्य आहे. तींत विडंबक काव्य आहे. तींत कथाकथन आहे. तींत स्वभावरेखन आहे. तींत पुराण आहे. अध्यात्म हा तिचा प्राण आहे. अशी नाथांनीं मराठीची सेवा केली. ती देवाघरीं पावन झाली. नाथांची रचना गोड गोड जशी पिकल्या आंब्याची फोड.

जा आंतां निजा बरें बाळांनो, मी उद्यां तुम्हांला पुढली कहाणी सांगेन.

या रे पंढरीच्या पाइकांनो, भागवतधर्माच्या बालकांनो, संतांच्या सेवकांनो, भोळ्या भाविकांनो, या रे या. मी आज तुम्हांला तुकारामाची कहाणी सांगल्यें, ऐका.

महाराष्ट्राच्या नगरीं, झाली पुण्याची उजरी. साधुसंतांनीं नवल केलें, भागवतधर्माचें मंदिर उभविलें. ज्ञानदेवांनीं त्याचा पाया रचला, नामदेवांनीं परकोट बांधला, नाथांनीं सभामंडप उभारला अन् तुकारामानें त्या मंदिरावर कळस चढविला. ज्ञानदेवांनीं महाराष्ट्राच्या भूर्मीत भक्तीचें बीज पेरलें, त्याला अद्वैताचें पाणी घातलें. नामदेवांनीं त्याला नाममंत्राने पल्लवित केलें. नाथांनीं आपल्या चारित्र्यानें त्यावर फुलांचा भर आणला आणि कीर्तीचा परिमळ दूरवर पसरविला. त्याच वृक्षाला तुकारामानें सगुणसाक्षात्काराचें फळ आणलें आणि त्याच्याच सावळींत बसून भक्तांनीं तें चाखलें.

इंद्रायणीच्या तीरीं वसली देहू, चला बाळांनो, आज तेथें जाऊं. धन्य काळ हा दिवस, आज तुमचे पुरले नवस. देहूडा नगरींत जिवाजी राजा तसा देहूंत तुकाराम माझा. बोल्होबाच्या कुळांत, कनकाईच्या कुशींत त्याचा जन्म झाला. त्यानें महाराष्ट्र सदाचा ऋणी केला

थोरांकुळीं जन्म होणें दैवाहार्तीं पण जन्माचें सोनें करणें मानवी कृति. तुकारामानें आपल्या जन्माचें सार्थक केलें आणि जगाला जीवन दिलें. किडा मुंगी जगतीं तीं जीव धरून तगतीं. पण ज्याच्या जीवनांनें असंख्य जन उद्धरती त्यासच धन्य म्हणती.

बाळपणचा काळ, आयुष्याची सकाळ, तेथें खेळांचा सुकाळ. बाळपणचे खेळ म्हणजे संसाराच्या पुस्तीचे पहिले खडे. ज्यानें खडे गिरविलें त्याची पुस्ती उत्तमच येणार. तुकारामानें खेळाचे खडे वेळेवर गिरविलें, संसाराच्या पुस्तीवर सद्धर्माच्या ओळी रेखाटल्या आणि मोक्षाचीं अक्षरें वळीव काढलीं. संसाराच्या टिपरघाईत चित्र चळूं नये म्हणून तो टिपरें खेळला. मायामोहानें फसवूं नये म्हणून चेंडू झेलण्याची संवय त्यानें आधींपासूनच केली. जन्ममरणाची कोंडी फोडून मोक्षाचें लोण सहज घेऊन जातां यावें म्हणून तो मृदंग पाव्या खेळला. वासनांना दृढनिश्चयानें दमवून फळी लावतां यावी म्हणून हुतुतूचा त्यानें सराव केला आणि कामाला कळवा घालतां यावा म्हणून तो कुरघोडी खेळला. बाळपणीं असे सगळे खेळ खेळतां खेळतां पुढें त्यांचा आगळा उपयोग केला, आणि संसारांत राहून वेगळा राहिला.

तुकारामाचे वडील बंधु सावजी आणि धाकटे कान्होबा. तिघांचींहि लग्नें झालीं. तुकारामाला बायका दोन, वडील रुखमाई अन् धाकटी जिजाबाई. सावजीनें पहिल्यापासूनच विरक्तीचा पल्लव धरिला म्हणून तेराव्या वर्षीच तुकारामावर संसाराचा भार पडला. त्यानें चार वर्षें संसार यथासांग केला, आईबापांचा पांग फेडला. पण दैवाचा दिवस ठेप्यापर्यंत कधींच पुरत नाहीं. आणि कोणाच्याहि संसाराचा गाडा सदा सुरळित चालत नाहीं. या चार वर्षांतच तुकारामाचे आईबाप वारले. त्याच्या शिरावरचें छत्र मोडून पडलें. सावजी आधींच संसाराच्या पिंजऱ्यांतून उडून गेला. त्याची बायको झुरून मेळी. दुर्दैवास हात

द्रेण्यास दुष्काळ आला. घरचं झालं थोडं, व्याह्यानं धाडलं घोडं, असा प्रकार झाला. त्यावेळचा दुष्काळ फारच भयंकर झाला. मेघाचें पाणी पडलें नाहीं. पृथ्वीवर पाणी उरलें नाहीं. नद्या आटल्या, विहिरी कोरळ्या झाल्या, तळीं सुकलीं, धरणी जीवनास सुकली. धान्य पिकलें नाहीं, अन्न उरलें नाहीं. धारण वाढली. माणसें अन्नावांचून मरूं लागलीं. तुकारामाचा उदीम वाण्याचा, पण खऱ्या नाण्याचा. लांडीलबाडी करायची नाहीं. उणं तोलायचं नाहीं. खोटं बोलायचं नाहीं. तुकारामानं सढळ हातानं द्यायचं, लोकांनीं ओढाळ मनानं न्यायचं. स्वभावांत फारच भीड, त्याला 'नाहीं' म्हणायची चीड. त्यामुळें धंदा बसला. लोकांत नापत झाली. त्यांतच या दुष्काळांत त्याची वडील बायको आणि मुलगा हीं मेलीं. आशेचा कोंब जळला. असे संकटाचे मेघ चहूंकडून आले, चहूंकडून आले तसे एकदम आले आणि एकदम आले तसे गडगडून पडले. तुकारामाची दुसरी बायको जिजाई, तापट स्वभावाची, आदळआपट करायची, बोलतांना भीड नाहीं धरायची. तिच्या जिभेवर फणसाचे कांटे अन् मनान्त गिराचे सांठे होते. जिजाई म्हणजे ओली आग, तिच्या सहवासांत तुकारामाचें मन रमेना. त्याची वृत्ति उदास झाली, वैराग्याकडे वळली. त्यानें भक्तीची कांस धरली. तेव्हां विठ्ठल माउली प्रेमपान्हा पान्हाइली.

तुकारामाची संसाराकडे पाठ फिरली तशी त्यानें परमार्थाची वाट धरली. त्याला संसार वमनासारखा झाला. देव वसे ज्याचे चिर्ती, त्याची धरावी संगती, असें त्यास वाटूं लागलें. त्यानें एकांतांत जावें; ज्ञानेश्वरी, नाथभागवताचें पारायण करावें; अर्थाचें मनन करावें; परमार्थाचें चिंतन करावें. संतांचें प्रेमळ गीत पाठ करावें. त्यांचें उदारचरित आचरावें. अंगानें परोपकार करावा, दुसऱ्याचा त्रास दूर सारावा, वाणीनें हरिनामाचा उच्चार करावा आणि मनानें विठ्ठलभेटीचा ध्यास धरावा. असा

त्याचा नित्याचा क्रम असे. मनाचा मातंग रानोमाळ पळे, तुकोबा आवरी अभ्यासाच्या बळें. कामक्रोधपर्वत आड पडले ते वैराग्याच्या धर्मीनें ठायीच्या ठायीं वितळले. परद्रव्य परनारी झाली विषाचिये परी. ठाकला तो कांहीं उपकार केला. तुकारामाच्या भावाला आतां आकार आला. वृक्षवह्नी वनचरें हीं सोयरीं केलीं आणि सर्वाभूर्ती भगवद्भाव मानण्याची वृत्ति उपजली. हेंच त्यानें आराधन केलें, त्याला पंढरीचें निधान लाधलें. भजनकीर्तनाचें साधन केलें, वाचा अनावर झाली, तिनें नामाचा छंद घेतला. मनाला लागली नामाची गोडी, ती जीव गेल्या न सोडी. राम, कृष्ण नाममाला, त्याने ओवोनियां गळा घातली, अन् अच्युताचा योग नामछंदें साधला. पांडुरंग ध्यानीं, पांडुरंग मनीं, जागृतीं, स्वप्नीं पांडुरंग झाला. विठ्ठलानं पाहिलं तुकारामानं दुःख साहिलं, अन् बेबीच्या देठापासून आपणाला बाहिलं, तेव्हां त्यानीं बाबाजी चैतन्याच्या मनांत प्रेरणा केली. त्यांनीं स्वप्नांत दर्शन दिलं. 'रामकृष्णहरि' हा मंत्र दिला अन् तुका मोक्षाचा अधिकारी केला. असा तुकारामानें संसार सोडला नि भगवंत सखा जोडला.

भगवंतानें तुकारामावर कृपा केली तरी निंदकांनीं त्याची पहिल्यानें छळणा केली. निंदा म्हणजे उकिरडे उकरण्याचा धंदा. निंदक येतो केरकचरा घेऊन जातो. निंदकांनीं केलेला छळ म्हणजे पहिला पूर. त्यानें दोषांची घाण वाहून जाते, सत्त्वाची नदी शुद्ध होते. तुकारामाचा छळ झाला, त्यानें त्याच्या सत्त्वाच्या सोन्याला उजळा आला. देवाजीनें कृपा केली, अभंगाची गंगा तुकारामाच्या वाणींतून निघाली. रामेश्वर-भटानें हाकाटी केली, "शांतं पापम्, शांतं पापम्", धर्म बुडाला, धर्म बुडाला, शूद्रानें ब्रह्मज्ञान सांगितलें. ब्राह्मणानें त्रागा केला, तुकारामाचा धिक्कार केला, पण तेथें तुकारामाचा उपाय नव्हता. कारण बोलविता धनी वेगळाच होता. 'काय करूं मज देवें बोलविलें,' माझे

खोळंबलें काय होतें ? असें म्हणून तुकारामानें अभंगांच्या वद्दया इन्द्रायणींत टाकल्या, त्या देवानें कोरड्या राखिल्या. अभंगांत गाथिल्लें देवाचें गीत, जगास दाविली भक्तीची रीत. सर्वांनीं पाहिले तुकारामाचें चित्त शुद्ध झालें. शत्रूचे मित्र झाले, विषाचें अमृत झालें. डुमडुम डाळकं, दुष्टांचं शेकलं टाळकं, ओढ्याच्या खडकांत वाळकं आलीं, पिंपळाला काकड्या आल्या, कारल्यांच्या वेलाला आंबे आले. निंदकांच्या नांग्या मोडल्या. ते तुकारामाचे शिष्य झाले. असा ब्रह्मानंद तुके, तुजें आला तुका, तो हा विश्वसखा क्रीडे जनीं, तो अमृताची वाणी वर्षला आणि त्यानें अज्ञजन उद्धरिला.

तुकारामानें पुष्कळ अभंग रचिले, त्यांत भक्तिभावांनीं रसरंग भरले. देवाच्या भेटीसाठीं जिवा लागलेली तळमळ दाखविली, तर कधीं 'वाटुली पाहतां शिणले डोंळुले,' अशी भेटीची उत्कंठा दर्शविली. 'शरण आले त्यासी न दावी हे पाठी,' अशी त्याची परिपाठी सांगितली. तर कधीं तो अजून पावला नाहीं म्हणून 'कांही केली ऐशी निष्ठुरता म्हणून विचारलें. कधीं 'जाळोनी संसार बैसलों अंगणीं, नाहीं तुझ्या मनींमानसींही,' असा देवावर आरोपहि केला, तर कधीं 'ताकें कृपण तो जेउं काय घाली,' असा त्याचा उपहास केला. आळवितां आळवितां कंठ शोषला, तरी देव पात्रला नाहीं, म्हणून वैतागानें 'माझे लेखीं देव मेला, असो त्याला असेल,' असेंही म्हणण्यास त्यांनीं मार्गेपुढें पाहिलें नाहीं. 'आम्हीं तुझे म्हणवितों, परि तुज नाहीं आमुचे उपकार नामरूप थोर केलियाचे,' असें म्हणून देवाला भक्तांनीं नांवारूपाला आणिलें पण देव त्यासच विसरतो, असें त्याचें गान्हाणें केलें. सोळा सहस्र होऊं येते, पण माझ्यासाठीं मात्र तुला येतां येत नाहीं, अशी आवडानिवर्त करणें, हें देव म्हणून संपादे, असा त्यास टोमणा मारला. 'आम्हीं जाणावें तें काईं तुजें वर्म कोणें ठायीं ?' अशी आपली अज्ञता प्रकटिली

तर कधी, 'तुझे दारींचा कुतरा, नको मोकळूं दातारा,' अशी आपली प्रशरणता आणि तळमळ उघड केली. कधी, 'तूं माझी माउली मी लेंकंरूं,' असें म्हणून लाड घातला, तर कधी, 'तूं माउलीहूनि आळ, चंद्राहूनि शीतळ, पाण्याहूनि पातळ, कळोळ प्रेमाचा,' म्हणून भक्तिरसाला उधाण आणलें. त्याच्या अभंगांत कधी देवार्शीं विनोद आहे, कधी वाद आहे, आणि कधी संवाद आहे. कधी त्यानें देवार्शीं उघड घातले, कधी आग्रह धरला आणि कधी निग्रह दाखविला. त्याच्या अभंगांत जिवाचा जिव्हाळा आहे, अंतःकरणाचा उमाळा आहे, करुणेचा कळवळा आहे, भक्तीचा सोहळा आहे, कोमलतेचा कोंब आहे, कल्पनांचा कदंब आहे, प्रेमळतेचा गोडवा आहे, आणि मोक्षाचा ाडवा आहे.

तुकारामानें स्वतःचा उद्धार केला अन् इतरांनाहि मार्ग दाखविला. धारकऱ्याची पताका सगळ्या महाराष्ट्रांत मिरविली. तुकारामानें खेळ्यापाळ्यांत पंढरी फिरविली. त्यानें भक्तिमार्गाचा प्रसार केला, सगुणभक्तीचा पुरस्कार केला. भक्ति ही गोदा, उघडी संपदा, कोणीहि यावं, केव्हांहि यावं, प्रोटभर रस चाखावा, अन् मोक्षाचा ढेकर घावा. हीत जात नाहीं, गोत नाहीं, आप नाहीं, पर नाहीं, लहान नाहीं, थोर नाहीं, महार नाहीं, पोर नाहीं. हिला काळ नाहीं, हिला वेळ नाहीं, स्त्रीपुरुषांचा भेद हिच्याजवळ नाहीं. सगळ्यांनीं यावं, आगळं व्हावं, भक्तीचं लेणं अंगभर ल्यावं, जगभर नाचावं, परमेश्वरार्शीं एकरूप व्हावं. तुकारामानें खेळ्याभाविकांना, स्त्रीशूद्रांना 'भक्तीचा मार्ग अगदी सोपा, यानें चुकती जन्ममरणाच्या खेपा, यासी तुळे ऐसें काहीं, दुजें त्रिमुवर्नी नाहीं.' भक्तीसाठी फार खटाटोप नको. मनांत भाव धरावा, दृढ निश्चयानें अभ्यास करावा, परद्रव्याला अंध व्हावें, परनिंदेतें मुकें असावें, परावीया नारी माउलीसमान मानावी, परोपकार करावा, संतसंग धरावा,

दंभ दूर सारावा, 'निर्वेद व्हावें सर्व भूतांसर्वें.' अन्न आच्छादन हे धी प्रारब्धाआधीन आहे, त्याची काळजी करूं नये. एरवीं मुखीं विठोबाचे नाम, हाच असावा नेमधर्म. बीज आणि फळ हींचिं नाम आहे. तेंच सकळ पुण्य आहे. तोच सगळा धर्म आहे, नव्हे सकळा कळांचें तें धर्म आहे. जेथें कीर्तन आणि नामघोष, तेथें सकळ ओथंबले रस. त्यासाठीं आश्रम सांडावा लागत नाहीं, अन् श्रम करावे लागत नाहींत. 'पुरें एक नाम विठोबाचें.' 'होचि दान देगा देवा, तुझा विसर न व्हावा, असें जें स्वतःसाठीं त्यानें सांगितलें तेंच लोकांनाहि सांगितलें.

तुकारामाचे लिहिणें सूत्रमय, वाणी खणखणीत, सदा प्रसन्न, प्रसंगीं राकट अन् सुरीच्या धारेसारखी तिखट. तींत दिव्यस्फूर्ति आहे, प्रखरता आहे, अलौकिक तेज आहे. तुकारामाची वाणी रत्नाची खाणी. तींतून निघाले अभंग हिरे, त्यांवर पाडले भावार्थाचे कंगोरे. शिळमिळ झळके हिऱ्यांचें पाणी. तळमळ निववी तुकारामाची वाणी. तुकारामाची वाणी सुढाळ मोती, जगांत उजळती भक्तीच्या चंद्रज्योती. चंदन घासतां सुवास सुटतो, तुकारामाचा अभंग गातां सद्भाव उठतो. सूर्याचे किरण मोजतां मोजवत नाहींत, तुकोबाचे गुण गातां सरत नाहींत. चंद्राचं चांदणं पदरीं बांधूं कशी अन् तुकारामाच्या अभंगाची गोडी शब्दांनीं सांगूं कशी ? तुकारामाची वाणी प्रेमाची सरिता तें प्रेम नये बोलतां सांगतां, दावितां, अनुभव चित्ता चित्त जाणें.

कांहीं लोकप्रिय पुस्तकें

पूजन	...	श्री. वि. स. खांडेकर
वसंत	....	श्री. वि. वि. बोकील
मंदा	...	श्री. द. र. कवठेकर
आमचे हे	...	श्री. ना. धों. ताभहनकर
एकटी	...	श्री. ना. ह. आपटे
काळी मेहुणी	...	श्री. अनंत काणेकर
कलावंतांच्या सहवासांत	...	श्री. ' धनंजय '
प्रकाशांतील व्यक्ति	...	श्री. प्रभाकर पाध्ये
जीवन-साहित्य	...	श्री. ग. ड्यं. माडखोलकर
जीवन आणि समाज	...	श्री. काका कालेलकर
अमोळ गोष्टी	...	श्री. साने गुरुजी
गोड ललकाच्या	...	श्री. जे. एल. रानडे
संचार	...	श्री. चिं. वि. जोशी
मधुर चित्रें	...	श्री. जी. एस्. पाटणकर
धोऱ्याचे कळे	...	श्री. शामराव ओक
अत्रे उवाच	...	आचार्य अत्रे
साहित्यिकांची सफर	...	श्री. य. गो. जोशी
आनुराधा	...	श्री. गो. तळवलकर
घटना परिषद	...	श्री. ड्यं. र. देवगिरीकर
सुभाष	...	श्री. भा. कृ. केळकर

काँटिनेन्टल् प्रकाशन, पुणे २.